

UNIVERZA V LJUBLJANI
NARAVOSLOVNOTEHNIŠKA FAKULTETA

DIPLOMSKO DELO

ŽIGA GORIŠEK

LJUBLJANA, 2009

UNIVERZA V LJUBLJANI
NARAVOSLOVNOTEHNIŠKA FAKULTETA
ODDELEK ZA TEKSTILSTVO
SMER GRAFIČNA TEHNIKA

PARTIZANSKI TISK V LJUBLJANI

DIPLOMSKO DELO

PARTISAN PRINTING IN LJUBLJANA

GRADUATION THESIS

Žiga GORIŠEK

Ljubljana, marec 2009

POPRAVKI

Stran

Vrstica

Namesto

Beri

PODATKI O DIPLOMSKEM DELU

Ime in PRIIMEK: Žiga GORIŠEK

Naslov diplomskega dela: Partizanski tisk v Ljubljani

Kraj: Ljubljana

Leto: 2009

Število listov: ; število slik: 46; število preglednic: 8; število lit. virov: 18;

Število prilog: 3; število strani prilog: 5

Smer študija: visokošolski študij grafične tehnike

Področje raziskovalnega dela: partizanske tiskarne v Ljubljani danes

Kraji izvajanja dela: Ljubljana; lokacije ilegalnih tiskarn, Muzej novejšje zgodovine, gostilna Šestica, obiski na domu še živečih sodelavcev tiskarn in večino časa doma

Mentor: prof. mag. Gorazd Golob

Komisija za oceno in zagovor:

Predsednica: izr. prof. dr. Petra Forte Tavčer

Član: v. p. mag. Gorazd Golob

Član: izr. prof. dr. Tadeja Muck

Datum oddaje diplomskega dela:

ZAHVALA

V prvi vrsti se zahvaljujem mentorju profesorju mag. Gorazdu Golobu za podporo zamisli o diplomski nalogi ter za usmerjanje in moralno podporo pri izdelavi naloge.

Zahvale gredo tudi prijetnemu kolektivu Muzeja novejše zgodovine, še posebej ljubeznivi knjižničarki Darji Urbanc in vedno veselemu vodji depoja Vanji Martinčiču.

Zahvalil bi se rad tudi vsem prijateljem, ki so pripomogli pri lektoriranju, prevajanju in s koristnimi informacijami pri statistični obdelavi podatkov.

Največja zahvala pa gre seveda staršem, ki so me vsa ta leta potrpežljivo podpirali in spodbujali.

IZVLEČEK

V diplomskem delu so bile proučene ilegalne partizanske tiskarne v Ljubljani. Delovale so od maja 1942 pa do kapitulacije Italije septembra 1943. S terenskim ogledom vseh šestih lokacij in s sprotnim fotografiranjem je bilo ugotovljeno današnje stanje ilegalnih tiskarn v Ljubljani. Za teoretični del naloge je bilo iz Muzeja novejše zgodovine pridobljenih 15 skrbno izbranih fotografij ilegalnih tiskarn. Na podlagi pridobljenega fotografskega materiala so bile nato ponovno fotografirane prvotne lokacije ilegalnih tiskarn. Cilj pri fotografiranju še obstoječih objektov je bila čim bližja podobnost pridobljenim fotografijam iz MNZS-ja. Lokacije, kjer hiše ni več, so bile posnete tako, da so se približno ujemale s takratno lokacijo tiskarne. Pri vseh lokacijah je bilo izvedeno naključno spraševanje mimoidočih ljudi, ki so morali biti prebivalci tistega dela Ljubljane. Izbrani so bili večinoma starejši ljudje od 50 let, ki pa so presenetljivo malo vedeli o delovanju ilegalnih tiskarn v njihovem bivalnem prostoru. Zaradi želje po srečanju s še živečimi sodelavci ilegalnih tiskarn, je bilo potrebnih veliko obiskov v Muzeju novejše zgodovine, kjer se je dobilo mnogo knjižnega gradiva, ki ga je bilo treba proučiti za pridobitev osnovnega znanja, potrebnega za intervju in teoretični del naloge. Na Zvezi borcev je bil pridobljen kontakt skupnosti partizanskih tehnikov in tiskarjev, ki se dobivajo enkrat na mesec v gostilni Šestica. Tako je bilo izvedenih kar nekaj intervjujev z edinima še živečima sodelavcema tiskarne Podmornica, tiskarjem Slavkom Krušnikom in kurirjem Janezom Erbežnikom. Pridobljene informacije so pripomogle k boljši predstavitvi takratnega časa in boljši umeščenosti ilegalnih tiskarn v zgodovino. Narejen je bil zemljevid lokacij, tabelni popis vseh delujočih sodelavcev ter tabelni in grafični prikaz natisnjene literature.

Ključne besede: partizanske tiskarne v Ljubljani, partizanski tisk, Tiskarna Podmornica, Tiskarna Tunel, Tiskarna Toneta Tomšiča, Tiskarna Tehnika, Tiskarna Jama ali Truga, Cinkografija.

ABSTRACT

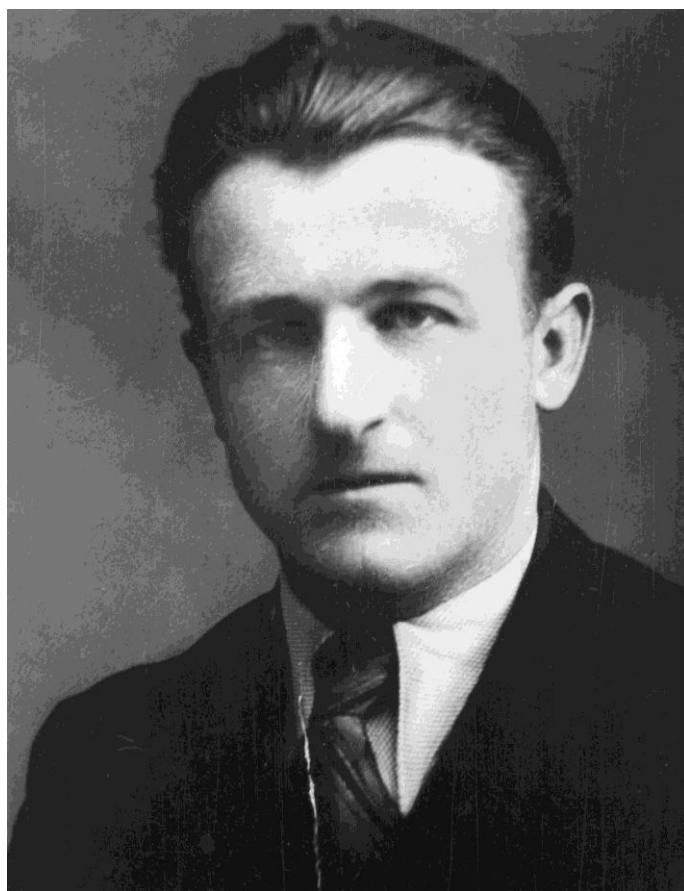
PARTISAN PRINTING IN LJUBLJANA

This thesis examines illegal partisan printing houses in Ljubljana. They operated from May 1942 until the capitulation of Italy in September 1943. The current state of the illegal printing houses in Ljubljana was assessed with a field examination and a photographic documentation of all six sites. For the theoretical part of the thesis, 15 carefully selected photographs of the illegal printing houses were obtained from the Museum of Contemporary History. Based on the acquired photographic material, the original sites were photographed again. The aim was to get as close a resemblance as possible with the photos acquired from the Museum of Contemporary History. The locations, where the original printing house is now missing, were photographed so as to approximately fit the then-location of the printing house. On all locations a brief interview of random passers-by was conducted, the requirement being, they were residents of that particular part of Ljubljana. The interviewed were mostly people over 50 years old, but they knew surprisingly little of the illegal printing houses in their immediate surroundings. In the wish to meet with the living collaborators of the illegal printing houses many visits to the Museum of Contemporary History were necessary, where a large quantity of book material was found that had to be studied in order to gain basic knowledge needed for the interviews and for the theoretical part of the thesis. At the Association of Partisan Fighters a contact was acquired of the partisan technicians' and printers' community, who meet once every month in Šestica restaurant. Thus a number of interviews were conducted with the only two remaining collaborators of the printing house 'Podmornica' (i.e. the Submarine), with the printer Slavko Krušnik and with the runner Janez Erbežnik. The acquired data contributed to the better portrayal of the era and a better placement of the illegal printing houses into history. A map of locations was created, a table-inventory of all active collaborators, as well as table and chart representation of the literature printed there.

Key words: partisan printing houses in Ljubljana, partisan print, Printing House Podmornica, Printing House Tunel, Printing House Tone Tomšič, Printing House Tehnika, Printing House Jama, or Truga, Zincography.

POVZETEK

To nalogo pišem v času, ko se zgodovino piše na novo. Tudi sam sem se odločil dopisati svoj prispevek k temu občutljivemu obdobju vojnih grozot in pogumnih dejanj. Razlog za izbiro te teme je moj pradedek, ki ga naši družini ni nikoli uspelo spoznati (slika P1). Pet dni pred koncem vojne, 4. maja 1945, je bil kot turjaška žrtev zverinsko z koli pobit do smrti. To je bil poslednji udarec belogardistov nad slovenskim narodom, saj je bil med žrtvami sam cvet takratnega slovenstva. To agresivno dejanje je potem posledično vplivalo na celotno Martinovo rodbino, ki bi skoraj klavrno končala. Imam sicer njegov priimek, vendar do diplomske naloge o njem nisem vedel skoraj nič, saj se je o tem zelo malo govorilo. Vedel sem sicer, da je bil zidar in da je zidal skrivališča po Ljubljani. Z odkrivanjem gradiva o tej tematiki pa sem odkril, da je sodeloval pri gradnji štirih ilegalnih tiskarn (Tiskarna Tone Tomšič, Tehnika, Jama ali Truga in Cinkografija). V tem obdobju je bil nekaj časa tudi vodja gradbenega oddelka Centralne tehnike za Ljubljano. S sodelavci so zgradili skrivališča, ki so rešila življenje veliko beguncem ter drugim takrat pomembnim političnim ljudem.

Slika P 1: Martin Gorišek, MNZS

Kot sem že omenil, sem se v diplomski nalogi posvetil ilegalnim partizanskim tiskarnam v Ljubljani. V grobem je ilegalni tisk na Slovenskem razdeljen na dve obdobji. Prvo obdobje se je začelo v maju 1942 in se zaključilo s kapitulacijo Italije septembra 1943. Drugo obdobje, ki je bilo v tisku s tehničnega vidika najbolj številčno in kakovostno, pa je trajalo od kapitulacije Italije pa do konca vojne leta 1945. Ljubljanskih šest ilegalnih tiskarn tako spada v prvo obdobje in so bile kot take zelo pomembne v boju proti nasilnemu okupatorju.

S priključitvijo Avstrije k nemškemu rajhu je začelo vodstvo Komunistične partije Slovenije z organizacijo Partijske tehnike. Ta je skrbela za razširjanje in razmnoževanje napredne literature kot močnega orožja proti domačim in tujim sovražnikom. Največje zasluge za organizacijo je imel Tone Tomšič, ki pa je kasneje vodstvo prepustil dr. Dušanu Kraigherju - Jugu. Partijska tehnika je že takrat delovala na različnih področjih, kot so bili tiskanje, radio, gradbeni oddelek ... Po okupaciji nemških in italijanskih sil 6. aprila 1941 pa je Partijska tehnika postala Centralna tehnika, ki je bila še bolj organizirana in protifašistično usmerjena. Organizirano je delovala na več področjih, od katerih je bil eden najpomembnejših gotovo tisk. Ta je bil kot edini tiskan medij velika moralna in psihološka podpora. Lastnost partizanskega tiska je bila, da je bil absolutno predan ciljem in ideologiji narodnoosvobodilnega gibanja. V svojem obdobju se je razvijal in bil vedno bolj estetsko grajen. V Ljubljani je bilo tako 55 aktivnih ciklostilnih tehnik in 6 ilegalnih tiskarn, ki so širile protifašistično idejo. Delovali so v slabih razmerah, pri slabi luči in v nenehnem strahu, da jih sovražnik odkrije. Kljub razmeram so se tiskarne tehnično vedno bolj razvijale, s tem pa tudi tisk. S pomočjo dokumentne tehnike in cinkografije so lahko tako ponarejali krušne karte in različne okupatorjeve dokumente. Že s tem je bilo rešenih in sitih veliko ljudi, da ne govorimo o tiskani slovenski besedi, ki jim je dajala vero v nov in boljši svet v času, ko je bila slovenska beseda zatirana.

S svojo diplomsko nalogo sem hotel preveriti današnje stanje ilegalni tiskarn v Ljubljani. Z raziskovanjem in sprotnim fotografiranjem starih lokacij sem ugotovil, da je bilo namerno ali pa samo zaradi nespoštovanja polpretekle zgodovine zapuščenih in času pozabljenih vseh 5 tiskarn. Edina še ohranjena je Podmornica, ki pa je tudi že od osamosvojitve Slovenije pozabljena. V času prejšnjega sistema so bili včasih organizirani vodeni izleti, danes pa je to samo še bled spomin na požrtvovalnost takratnih ljudi. Še vedno stoji takrat zelo pomembna Cinkografija, ki pa je zapuščena in v zelo slabem stanju. Na hiši ni več nobenega obeležja, tako da mlajše in starejše generacije v sami bližini objekta sploh ne vedo, kaj se je tam počelo. Pri raziskovanju sem ugotovil, da so spominske table ključnega pomena. Tam, kjer so table stale, so ljudje večinoma vedeli za obstoj tiskarn.

KAZALO VSEBINE

1	Uvod	1
2	Teoretični del.....	4
2.1	Zgodovinski opis dogajanja	4
2.2	Prva ilegalna literatura 1927–1941.....	6
2.3	Začetek vojne in ustanovitev Centralne tehnike KPS	7
2.4	Ilegalni tisk v okupirani Ljubljani	9
2.4.1	Tiskarna Podmornica.....	11
2.4.2	Tiskarna Tunel.....	16
2.4.3	Tiskarna Toneta Tomšiča	19
2.4.4	Tiskarna Tehnika.....	25
2.4.5	Tiskarna Jama ali Truga	27
2.4.6	Cinkografija in tiskarna	29
2.4.6a	Uporaba fotografije za namene cinkografije	32
3	Eksperimentalni del.....	33
3.1	Terensko lociranje partizanskih tiskarn v Ljubljani	34
3.1.1	Tiskarna Podmornica.....	35
3.1.2	Tiskarna Tunel.....	41
3.1.3	Tiskarna Toneta Tomšiča	42
3.1.4	Tiskarna Tehnika.....	44
3.1.5	Tiskarna Jama ali Truga	45
3.1.6	Cinkografija in tiskarna	47
3.2	Intervjuji	53
3.2.1	Slavko Krušnik – Mihec.....	53
3.2.2	Erbežnik Janez.....	58
3.3	Delavci v ilegalnih tiskarnah v Ljubljani	61
3.4	Število publikacij po ilegalnih tiskarnah	63
3.4.1	Grafični prikaz natisnjenih publikacij	67
4.	Zaključek	69
5.	Viri	71

SEZNAM SLIK

Slika P 2: Martin Gorišek, MNZS.....	iv
Slika 1: Cesta na Brdo 50, tiskarna Podmornica, MNZS (foto: Mahovič Zvone, april 1951).	11
Slika 2: Poplavljen tiskarna Podmornica, MNZS.....	12
Slika 3: Tiskarski stroj Tigel na ročni pogon, MNZS	13
Slika 4: Prikaz dela, MNZS.....	15
Slika 5: Emonska cesta št. 2, Tiskarna Tunel, MNZS.....	16
Slika 6: Šubičeva ulica št. 3, Tiskarna Toneta Tomšiča, MNZS (Foto: Habič Srečo, maj 1956)	19
.....	19
Slika 7: Vhod v tiskarno, MNZS (po italijanskem izvirniku)	20
Slika 8: Tiskarski stroj amerikanko, MNZS (po italijanskem izvirniku)	21
Slika 9: Pogled v tiskarno iz risalnice, MNZS (po italijanskem izvirniku)	22
Slika 10: Ostale so samo še ruševine, MNZS	24
Slika 11: Jernejeva ulica št. 47, Tiskarna Tehnika, MNZS (Foto: Zvone Mahovič, april 1951)	25
.....	25
Slika 12: Zelena jama (ulica Pod Ježami 17), Tiskarna Jama ali Truga, MNZS	27
Slika 13: Vhod v podzemni prostor, MNZS	28
Slika 14: Adamič Lundrova ulica št. 34 (Goce Delčeva ulica št. 31), Cinkografija, MNZS ...	29
Slika 15: Ročna črpalka, MNZS	30
Slika 16: Zemljevid Ljubljane v današnjem času, Žiga Gorišek.....	34
Slika 17: Hiša, v kateri je še vedno ohranjena Tiskarna Podmornica, Žiga Gorišek	35
Slika 18: Spominska plošča, Žiga Gorišek.....	36
Slika 19: Vhod v podzemni prostor, Žiga Gorišek.....	37
Slika 20: Za stopnicami delovni prostor, Žiga Gorišek	38
Slika 21: Omara za stavljenje svinčenih črk, Žiga Gorišek	38
Slika 22: Delovni prostor, Žiga Gorišek	39
Slika 23: Omara za odlaganje natisnjene papirja.....	39
Slika 24: Tiskarski stroj Tigel, Žiga Gorišek	40
Slika 25: Detajl tiskarskega stroja Tigel, Žiga Gorišek.....	40
Slika 26: Današnje stanje Tiskarne Tunel, Žiga Gorišek	41
Slika 27: Gradbišče novega NUK-a, Žiga Gorišek	42
Slika 28: Približna lokacija Tiskarne Toneta Tomšiča, Žiga Gorišek.....	43
Slika 29: Spominska plošča, Žiga Gorišek.....	43
Slika 30: Slika, ki jo prikazujejo vsi viri, Žiga Gorišek	44
Slika 31 Objekt, v katerem je bila Tiskarna Tehnika, Žiga Gorišek	45
Slika 32: Spominska plošča, Mestni muzej (foto: Matevž Peternostr)	46
Slika 33: Približna lokacija Tiskarne Jama ali Truga.....	46
Slika 34: Hiša, v kateri je še vedno ohranjen prostor Cinkografije, Žiga Gorišek.....	47
Slika 35: Vhod pod stopnicami, Žiga Gorišek	49
Slika 36: Tračnice, po katerih se je vhod umaknil v za to prirejen prostor, Žiga Gorišek.....	49
Slika 37: Pet metrov dolg hodnik, Žiga Gorišek	50
Slika 38: Slabo stanje Cinkografije, Žiga Gorišek	50
Slika 39: Zob časa že pošteno grize tudi ploščice.	51
Slika 40: Korito in vodna črpalka, Žiga Gorišek	51
Slika 41: Vodna pipa, Žiga Gorišek	52
Slika 42: Izhod, Žiga Gorišek	52
Slika 43: Slavko Krušnik, Foto: Žiga Gorišek	54
Slika 44: Erbežnikova kovačija, Cesta Dolomitskega odreda 137, Žiga Gorišek.....	58

Slika 45: Janez Erbežnik, Foto: Žiga Gorišek.....	59
Slika 46: Število in vrsta publikacij po ilegalnih tiskarnah.....	67
Slika 1: Časovni pregled in moč posamezne tiskarne.....	67

SEZNAM PREGLEDNIC

Preglednica 1: Seznam delavcev in sodelavcev po ilegalnih tiskarnah v Ljubljani.....	62
Preglednica 2: Pregled dela Tiskarne Podmornica.....	64
Preglednica 3: Pregled dela Tiskarne Tunel.....	65
Preglednica 5: Pregled dela Tiskarne Tunel.....	65
Preglednica 6: Pregled dela Tiskarne Tunel.....	66
Preglednica 7: Pregled dela Tiskarne Jama ali Truga	66
Preglednica 8: Pregled dela Tiskarne Cinkografija.....	66

OKRAJŠAVE IN SIMBOLI

CT – centralna tehnika

CK KP – Centralni komite Komunistične partije

CK KPS – Centralni komite Komunistične partije Slovenije

CT KPS – Centralna tehnika Komunistične partije Slovenije

KPS – Komunistična partija Slovenije

KPJ – Komunistična partija Jugoslavije

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije

NOB – narodnoosvobodilna borba

OF – Osvobodilna fronta

TIGR – Trst, Istra, Gorica in Reka

VOS – Varnostno-obveščevalna služba

SHS – (država) Srbov, Hrvatov in Slovencev

ZDA – Združene države Amerike

ZZB-NOB – Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije

1 Uvod

»Na Slovenskem ni tiskarne, ki je v okupatorjevih seznamih in ki bi mogla te stvari tiskati. Okupator je buden, pazi in kontrolira.

V zahodnem delu Ljubljane pa dela dan in noč tiskarna, kakršne slovenska tiskarska zgodovina ne pozna. Globoko pod zemljo teče majhen tiskarski stroj, ki tiska besedo, ki jo okupator divje preganja.

Dekle, ki je neslo Novo besedo, so v zaporu neusmiljeno mučili in nato odpeljali v internacijo. Delavca, ki je med dvema deskama nesel Slovenskega poročevalca, so na mestu ustrelili.

Toda ilegalni tisk se vkljub temu razširja na vse strani. Tiskarna v zahodnem delu Ljubljane je prva partizanska tiskarna v Sloveniji in ji je ime Podmornica. Ljudje, ki delajo v njej, z ljubeznijo izgovarjajo njeno ime. Velikokrat vdre voda v podzemski prostor. Seže do gležnjev in treba je poiskati vedra in jo iznašati, sicer bi zalila tudi stroj. Stroj pa teče dan in noč ...«¹

Ta kratek odlomek pove, v kakšnih razmerah in kako srčni so bili ti ljudje, ki so za vsako ceno hoteli sodelovati v boju proti okupatorju na naših tleh. Delovali so v težkih razmerah, pri slabi luči in v nenehnem strahu, da jih sovražnik odkrije. Podobno kot druge nevojaške dejavnosti so dajali neposredno oporo oboroženemu boju, brez katerega narod ne bi mogel preživeti. Priznati moramo, da je bil politično, revolucionarno in ideološko usmerjen, vendar je dajal vero v nov in boljši svet. In to v času, ko je bila slovenska beseda prepovedana. Taka oblika tiska je ljudi obveščala o svetovnih dogajanjih, jim dajala moralno podporo in v njih krepila nacionalno zavest. Slovenska tiskana beseda je tako prodirala med ljudi po zaupnih kanalih iz skrivnih ilegalnih partizanskih ciklostilnih tehnik in tiskarn. Tako izražanje je bilo edino možno v takratnem obdobju, ko so okupacijske sile na našem območju prepovedovale vsakršno uporabo slovenskega jezika v javnem življenju. Širjenje naše slovenske besede je bilo izjemnega pomena, saj je bilo na tak način mogoče prodirati tudi v tista okolja, kamor ni segalo partizansko orožje.

Že v prvi svetovni vojni lahko zasledimo začetke moderne propagande, z začetkom druge svetovne vojne pa je propaganda postala močna tako kot orožje. Za zmago v vojni je tako kot orožje potrebna tudi psihološka premoč in dobra moralna podpora. V tistem času je bil glavni medij tiskana beseda, in to v najrazličnejših oblikah. Tak način informiranja si je izbrala tudi organizacija TIGR (Trst, Istra, Gorica in Reka), ki je že ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let začela opozarjati na bližajočo se nevarnost fašizma. Tako da se že takrat pojavi

prvi ilegalni tisk, ki je zajemal številne publikacije, knjižne in druge kulturne izdaje, brošure, razne drobne tiske, kot so plakati, trosilni lističi, lepaki ...

Ko govorimo o partizanskem tisku, moramo razumeti, da je nastal kot alternativni vir informacij v takratnem obdobju. Posledica represije, ki jo je izvajal okupator nad slovenskim narodom, je bila, da se je od 53 predvojnih periodičnih listov ohranilo le 13. Nastajali so tudi novi, vendar so bili v večini to protipartizanski – kolaboracijski tiski. Lastnost partizanskega tiska je bila, da je bil absolutno predan ciljem in ideologiji narodnoosvobodilnega gibanja. V njegovem obdobju se je razvijal in bil vedno bolj estetsko grajen. V svojem prvem obdobju je sledil političnemu in vojaškemu razvoju dogodkov. Kasneje, v drugem obdobju, pa se je začela centralizacija, prevladovala je ideja o skupni državi Jugoslaviji. Pojavljala se je zunanja cenzura in enotna propaganda. Eden takih časopisov je bil Slovenski poročevalec, ki je začel izhajati že v predvojnih časih, in sicer julija in oktobra leta 1938. Naslednja številka je izšla v začetku maja 1941 v nakladi 2.000 izvodov, druga pa že 8. maja 1941. Slovenski poročevalec je izhajal celotno obdobje vojne in tudi po njej do leta 1959, ko se je združil z Ljudsko pravico v častnik Delo.

Narodnoosvobodilni tisk ima dve obdobji: od maja 1941 do kapitulacije Italije septembra 1943, ko je narodnoosvobodilni tisk nastajal skoraj v večini v ciklostilnih tehnikah, ter od septembra 1943 do srede aprila 1945, ko se je na Dolenjskem tiskala večina ilegalnega tiska.

V tej diplomski nalogi se bom bolj posvetil dogajanju v prvem obdobju, in to v okupirani Ljubljani. To obdobje je krajše, saj sega od začetka vojne 1941 pa do kapitulacije Italije leta 1943. V tem času, ki je zelo pomemben, so se organizirali v Centralno tehniko, ki je dobavljala stroje in grafični material, določen je bil način dela ... V prvih mesecih, dokler še niso razpolagali s tiskarskimi stroji, je bilo vse tiskano na ciklostil. Zato so samo v Ljubljani ustanovili 55 takih ciklostilnih obratov, v okolici Ljubljane pa še 14. Ker pa je bila želja vseh, da bi tiskali v večjih nakladah in v boljši kakovosti tiska, so že vzporedno organizirali prve ilegalne tiskarne. V Ljubljani so jih tako med letoma 1941 in 1943 organizirali kar 6. Vzrok za tako močno delovanje ljubljanskih ilegalnih tiskarn na začetku osvobodilnega gibanja je tudi v tem, da je bilo v njej središče in vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja. S pomladjo 1942, ko osvobodijo prva ozemlja na Notranjskem, Kočevskem in Dolenjskem, se je vodstvo osvobodilnega gibanja iz Ljubljane preselilo tja, za njim pa polagoma tudi osvobodilni tisk. Vzrok, da se je vodstvo ilegalni tisk preselilo tja, je bil v varnejšem in razmeram prijaznejšem delu. V Ljubljani so v tem prvem obdobju odkrili vseh 6 tiskarn. Veliko je bilo smrtnih žrtev, internacij, zaporov ... »Ampak vseeno je v Ljubljani delovalo poleg drugih sodelavcev kar 12 poklicnih grafičnih delavcev, ki so v tem obdobju natisnili 5 številke (8 izdaj) organa CK KPD

Delo, 6 števil (7 izdaj) osrednjega glasila OF Osvobodilna fronta, 3 številke informacijskega vestnika OF Slovenski poročevalec, 2 številki sokolske skupine OF Sokol v borbi za svobodo in 1 številko vestnika Delavska enotnost. Vsega skupaj je bilo 17 števil petih časopisov na skupno 309 strah raznih formatov. Ob časopisih pa so natisnili tudi 15 brošur na skupno 376 strah, 24 letakov in lepakov ter ogromno drobnega tiska, kot so razni obrazci, trosilni listi, parole ... Ocena vseh tiskov ljubljanskih ilegalnih tiskarn je ocenjena na okoli 1.970.000 izvodov.«²

Z odkritjem zadnje tehnično najbolj dovršene ilegalne Tiskarne Toneta Tomšiča in odkritjem Cinkografije se konča prvo obdobje ilegalnega tiska v Ljubljani.

Največje dosežke pa doseže partizanski tisk v drugem obdobju po kapitulaciji Italije na centralnem osvobojenem ozemlju na Dolenjskem.

2 Teoretični del

2.1 Zgodovinski opis dogajanja

Druga svetovna vojna je bil največji spopad v zgodovini človeštva. V največjo in najdražjo vojno v zgodovini človeštva je bilo vključenih več kot dvesto današnjih držav. Umrlo je več kot 55 milijonov ljudi, od tega več kot 25 milijonov samo v takratni Sovjetski zvezi. V totalni vojni so trpeli vsi, ampak še v nobeni vojni prej ni bilo toliko civilnih žrtev. Zaradi vojne je trpelo več kot tri četrtine svetovnega prebivalstva, posledice pa je bilo čutiti po celem svetu.

Vzroki za nastanek segajo še v obdobje prve svetovne vojne. Svetovna gospodarska kriza, ki je nastala kot posledica vojne, pa je samo pripomogla k vzponu fašizma v Evropi.³

Nemški nacizem in italijanski fašizem sta do tridesetih let dobila veliko privrženecv in se v svojem okolju tako utrdila, da sta vedno bolj začenjala igrati vodilno vlogo tudi na drugih območjih Evrope. Krvavo zrušenje demokratične oblasti v Španiji je napadalnost fašističnih držav samo še bolj zapletla mednarodni položaj, dokler ni prišlo do bolj ali manj odkritih vojaških agresij. Napetost se je še pred začetkom druge svetovne vojne bolj in bolj stopnjevala po marcu 1938, ko je Hitler z načelom o samoodločbi priključil Avstrijo k nacističnemu nemškemu rajhu (Anschluss). Vse skupaj se je samo še stopnjevalo z zasedbo Češkoslovaške in končno z napadom 1. septembra 1939 na Poljsko, to je tudi uraden začetek druge svetovne vojne. Po tem dogodku sta Velika Britanija in Francija uvideli, da je bila njihova pomirjevalna politika do Nemčije zgrešena. Zaveznicama ni preostalo drugega kot to, da so 3. septembra 1939 Hitlerju napovedali vojno. Obdobje, ki je sledilo, so zgodovinarji poimenovali kar »smešna vojna«, saj do spomladi leta 1940 ni bilo nobenih resnih spopadov. Podobno, kot je Hitler napadel Poljsko, je tudi spomladi 1940 z bliskovitim napadom brez boja osvojil Dansko in Norveško. Potem je preko nevtrálnih držav Belgije, Nizozemske in Luksemburga prodril v Francijo. Pariz so brez večjih težav osvojili 14. junija 1940. Po več neuspešnih napadih se je začela britanska vojska umikati in preko Dunkerqueja s hudimi izgubami vrnila v Veliko Britanijo. Francija je 22. junija 1940 podpisala kapitulacijo, kar je Nemčiji prineslo nadzor nad celotno zahodno Evropo.⁴

Uspehi nemške vojske v Franciji so k sodelovanju spodbudili tudi italijanskega diktatorja Benita Mussolinija. Konec septembra 1940 so tako Nemčija, Italija in Japonska podpisale trojni pakt, ki naj bi preprečil vstop ZDA v vojno. Vojna je vztrajno zajemala vedno več držav, ki so se težko uprle Hitlerjevemu vojnemu stroju. Tako so se začeli spopadi v severni Afriki, Grčiji, Jugoslaviji, v katero so okupatorske sile vkorakale 6. aprila 1941.

Sledilo je drugo zelo pomembno obdobje, ko je Hitler prelomil sporazum s Sovjetsko zvezo o nenapadanju in 22. junija 1941 odprl drugo fronto. Bliskovit napad je zaustavila huda zima tik pred Moskvo. Zelo pomemben preobrat je tudi letalski napad japonskih sil na Pearl Harbour na Havajih 7. decembra 1941. S tem dogodkom je vojna postala svetovna, pomeni pa tudi konec velikih osvajanj nemškega rajha.

Zatem se je vojaško osvajanje obrnilo na zavezniške sile pod vodstvom Velike Britanije, ZDA in Sovjetske zveze. Prelomnica v vojni je bila bitka za Stalingrad, ki je trajala od 17. julija 1942 pa do 2. februarja 1943. V tej bitki je Hitler izgubil skoraj četrto milijono vojakov in je pomenila hud udarec za veliki nemški rajh. Vzporedno je v istem letu začela Velika Britanija z letalskimi napadi bombardirati nemška mesta in kmalu zatem dobila tudi prevlado v zraku. Pomemben dogodek je tudi bitka pri Midwayu junija 1942, kjer so tudi Japonci doživeli preobrat v vojni, ki je pomenil začetek njihovega umikanja.

Konec leta 1942 so se začeli porazi okupacijskih sil tudi v severni Afriki. Do tedaj zelo uspešna nemško-italijanska oklepna armada se je bila primorana umakniti iz Afrike. Postopoma so začeli izgubljati tudi v pomorskih aktivnostih na Atlantiku ter v letalstvu.

Zadnje obdobje vojne se je začelo z izkrcanjem zavezniških sil v Normandiji na dan D 6. julija 1944. Že pred izkrcanjem 8. septembra 1943 je Italija kapitulirala, tako da se je moral Hitler boriti na več frontah hkrati. Razpetost med vzhodno fronto v Sovjetski zvezi, boji v Zahodni Evropi in boji na Apeninskem polotoku so povzročili propad velikonemškega nacističnega načrta. V zadnji fazi vojne v Nemčiji so se začeli pojavljati pozivi k totalni vojni ter nesmiselno upanje v Hitlerjevo čudežno orožje. V resnici pa je bila Nemčija gospodarsko in vojaško izčrpana, dnevi do kapitulacije pa neizbežni.

Nemčija je kapitulirala, ko je po 16-dnevnem obleganju Rdeče armade padlo še poslednje mesto, Berlin. V zadnjih dneh vojne so Hitler in večina njegovih najbližjih sodelavcev naredili samomor. Kapitulacijo so podpisali 7. maja 1945 v glavnem štabu vrhovnega poveljnika zahodnih vojaških sil generala Dwighta Eisenhowerja, podpisal pa jo je nemški generalpolkovnik Alfred Jodl. Določila kapitulacije so začela veljati 9. maja 1945, ki je tudi uraden zaključek druge svetovne vojne.

Po porazu Nemčije se je vojna proti Japonski vlekla še slabih pet mesecev in se strahotno zaključila 6. avgusta 1945 z odvrženo atomsko bombo na Hirošimo, čez tri dni pa še na Nagasaki. Slab mesec zatem, 2. septembra 1945, je Japonska podpisala brezpogojno vdajo.⁵

2.2 Prva ilegalna literatura 1927–1941

Začetki protifašističnega upora Slovencev segajo v obdobje dvajsetih let, ko se je skupina slovenskih domoljubov povezala v organizacijo TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka). Organizacija je delovala po načelu trojk; med seboj so se poznali le člani trojke in le vodilni v skupini je imel stike z naslednjo trojko oziroma z vodstvom. Trojke so se nato povezovale v celice, sektorje in srenje. Člani akcijskih trojk so se identificirali z osebnim dokumentom, na katerem je bila na skrivnem, točno dogovorjenem mestu zapisana številka 4, ki je pomenila štiri črke TIGR. Njihova borba proti fašizmu je bila na raznovrstna: vključevala je različne napade, požige, uničevali so italijanska skladišča orožja ...

Zelo pomembna dejavnost tigrovcev je bila, da so poskrbeli za literaturo, da so se otroci doma lahko učili pisati in brati v slovenščini; v ta namen je bila sestavljena čitanka z naslovom Pod domačim krovom, ki jo je napisal Ciril Drekonja. Skrbeli so tudi za tiskanje in razmnoževanje ilegalne literature, ki so jo večinoma tiskali v Ljubljani, financirali pa so jo primorski emigranti v Kraljevini Jugoslaviji.

Zelo pomembni so bili prvi pozivi in letaki, ki so opozarjali na fašistično nevarnost, ki je pretila celotnemu slovenskemu ozemlju.

Vodstvo Komunistične partije Slovenije (KPS) se je tega popolnoma zavedalo, zato so se takoj po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu začeli organizirano bojevati proti nevarni Hitlerjevi propagandi. Zato je KPS organizirala Partijsko tehniko, ki naj bi skrbela za razmnoževanje in razširjanje napredne literature kot močno orožje proti domačim in tujim sovražnikom. Ilegalna literatura naj bi namreč neprestano opozarjala na fašistično nevarnost, ki se je vse bolj bohotila in grozila našemu malemu narodu. Največje zasluge za organiziranje Partijske tehnike v Ljubljani je imel organizacijski sekretar Centralnega komiteja (CK) KPS Tone Tomšič, ki pa je njeno vodstvo zaupal dr. Dušanu Kraigherju - Jugu.⁶ Svojo dejavnost so močno razširili na različnih področjih: ciklostilni, tiskarski, cinkografski, dokumentni, radijski in gradbeni za gradnjo bunkerjev, skrivališč. Najmočnejša dejavnost je bila zagotovo ilegalno tiskanje, razmnoževanje ter širjenje protifašistične literature. Še pred okupacijo so se člani Partijske tehnike povezali z legalnimi grafičnimi delavnicami in tudi z nekaterimi lastniki tiskarn. Ti so med drugim delom ali pa na skrivaj postavili stavke ter tiskali različne ilegalne letake in drugo napredno literaturo.

Zaradi vse hujšega pritiska režima in ko so večino naprednih listov, ki so opozarjali na bližajočo se nevarnost, ukinili, se je začel razvijati ilegalni tisk. Tako se je razvila mreža ilegalnih ciklostilnih tehnik. Te so delovale v Ljubljani, na Dolenjskem, v Beli krajini, na

Gorenjskem in na Štajerskem. V okolici Ljubljane so hitro organizirali več skrivnih skladišč nabavljenega tehničnega materiala za ciklostiranje. S tem materialom so oskrbovali ilegalne tehnike v Ljubljani in druge kraje v Sloveniji. Najpomembnejši ciklostilni izdelek tega predvojnega obdobja sta dve številki informativnega častnika Slovenski poročevalec, ki sta izšli julija in oktobra 1938. Kljub temu pa je bil to predhodnik Slovenskega poročevalca, ki je začel ilegalno redno izhajati po začetku vojne.

Želja po večjih nakladah in boljši kakovosti odtisov je Partijsko tehniko gnalo naprej in tako so organizirali ustanovitev prve lastne tiskarske delavnice – Partijska tiskarna. Delovati je začela februarja 1940 v Tacnu pod Šmarno goro in je bila nameščena v podstrešni sobici hiše Albina Novaka. Zaradi nenehne grožnje, da jih odkrijejo, so konec oktobra 1940 preselili tiskarno v Sadinjo vas pri Podlipoglavu. Tam so postavili poseben tiskarski stroj, izdelan na osnovi naprave za krtačne odtise, pri čemer pa tisk ni bil tako lep in enakomeren kot pri tiskalnem stroju. Prednost tega tiskarskega stroja je bila v večjem formatu tiska.

S tiskarskim strojem iz Tacna pa so organizirali še eno tiskarno v Vnanjih gorica. Tako je vodstvo Komunistične partije Slovenije še pred začetkom okupacije imelo dve ilegalni tiskarni, kjer so do aprila 1941 natisnili tri številke častnika Ljudska pravica, eno številko Dela ...

2.3 Začetek vojne in ustanovitev Centralne tehnike KPS

Vojna na naših tleh se je začela z napadom Nemčije, Italije in Madžarske 6. aprila 1941 in v pičlih šestih dnevih vojne, od 6. do 11. aprila, so mnogo močnejše fašistične armade razbile jugoslovansko vojsko na ozemlju Slovenije in to ozemlje tudi zasedle.

Ozemlje so si potem razdelili trije okupatorji, meje med njimi pa so določali v Berlinu in Nemčiji prisodili največji del. Nemci so zasedli Gorenjsko, Štajersko, dolenjsko ozemlje severno od Save in Mežiško dolino, Italijani Ljubljano z okolico, dele Notranjske, ki jih še niso imeli, in Dolenjsko, Madžari pa večino Prekmurja. Če k ozemlju Dravske banovine, ki so ga okupatorji razkosali leta 1941, prištejemo še območja s slovenskim prebivalstvom, ki so bila vključena v nemški rajh in italijansko kraljestvo že pred 1941, je bil slovenski prostor po začetku vojne razbit v deset pokrajinskih upravnih enot in tako med najbolj razkosanimi območji v Evropi.

Nemci so zasedeno ozemlje razdelili v dve enoti, Spodnjo Štajersko in zasedeno Koroško ter Kranjsko, šefa njune civilne uprave pa sta bila neposredno odgovorna Hitlerju in Berlinu.

Nemški okupacijski režim v teh dveh pokrajinah je bil posebno trd, kar naj bi ju najhitreje pripravilo na priključitev nemškemu rajhu. Milejši je bil italijanski režim v Ljubljanski pokrajini, kjer so italijanske oblasti dopustile določeno stopnjo avtonomije in dvojezičnosti. Toda hkrati je bil do Slovencev bistveno trši italijanski režim v Goriški in Tržaški pokrajini (Julijski krajini), kjer slovensko prebivalstvo že pred vojno ni imelo nobenih narodnostnih pravic. Nič manj trd ni bil režim v Prekmurju, kjer so madžarski okupatorji Slovence – podobno kot Nemci za vindišarje – razglasili za posebno vendsko ljudstvo, mnogo pa so jih pozaprlji ali pregnali v notranjost Madžarske.³

Po napadu nemških in italijanskih sil 6. aprila 1941 se je za Slovence začelo eno najtežjih razdobji v vsej naši zgodovini. Vsak od okupatorjev je imel svojo raznarodovalno politiko, ki se je odražala v raznih deportacijah, z ukinitvijo svobodnega slovenskega tiska in besede ... Vodstvo osvobodilne fronte se je tega popolnoma zavedalo, zato so posvetili veliko skrb prav organiziranju in delovanju odporniškega tiska. Tako je Centralna tehnika že med 1940 in 1941 imela poleg 2 tiskarn še nekaj ciklostilnic, urejene zveze in javke, stanovanja za ilegalce, shrambe za papir in druge potrebščine.

Po začetku vojne aprila 1941 je vodstvo KPS oziroma Centralne tehnike KPS začelo ustanavljati ilegalne ciklostilne tehnike in tiskarne predvsem v Ljubljani, kjer je bilo tudi osrednje vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja. Delovanje tehnik in tiskarn pa ni bilo vezano samo na Ljubljano, saj so se širile po celotnem slovenskem ozemlju.

Namen odporniškega tiska je bil, da bi svojo idejo po organiziranem odporu razširili med ljudi in jih tudi na tak način poskušali voditi in politično usmerjati. Skrivno tiskana slovenska beseda naj bi bila buditeljica k uporabi proti fašističnemu režimu in pomembno orožje v boju proti okupatorju. Največ izkušenj pri tem je imela Komunistična partija Slovenije – KPS, ki se je že pred okupacijo ukvarjala z ilegalnim tiskom in za to je imela tudi izurjene ljudi. Tako je predvojna partijska tehnika postala centralna tehnika. Po ustanovitvi OF je bila sicer podrejena vodstvu KPS, vendar je ves čas delala za potrebe OF in NOB.

Centralna tehnika je imela več oddelkov z različnimi nalogami:

- Dokumentnega; ta je skrbel za ponarejanje okupatorjevih dokumentov.
- Gradbenega; njegova naloga je bila gradnja različnih skrivališč (bunkerjev) za vodstvene organe osvobodilnega gibanja, za ilegalne ciklostilne tehnike in tiskarne.
- Nabavnega; ta je oskrboval osvobodilno gibanje z vsemi potrebnimi materialnimi sredstvi ves čas osvobodilnega gibanja.

- Radijskega; Radio Kričič je bila ilegalna radijska postaja Osvobodilne fronte, ki je oddajala v okupirani Ljubljani med drugo svetovno vojno.
- Pirotehničnega; nabavljanje, izdelovanje pirotehničnih sredstev.

Ter preoblikovana organizacija ilegalnega tiskarstva, ki se je razvila v močno in razvejano organizacijo. Ilegalne tehnike – tiskarne so bile iznajdljivo, tehnično dovršena skrivališča, narejena v različnih okoljih. Organizirana je bila oskrba s papirjem, matricami, barvo in celo s tiskarskimi stroji. Centralna tehnika je skrivaj krepila povezave z grafičnimi delavci po legalnih tiskarnah, ki so na skrivaj dobavljali razno tiskarsko opremo, včasih stiskali kakšen narodnoosvobodilni tisk, sodelovali pri raznem ponarejanju dokumentov in na splošno sodelovali s Centralno tehniko.

Do jeseni 1942 je bila središče delovanja centralne tehnike Ljubljana, nato se je preselila v Kočevski Rog, potem v Polhograjsko hribovje in nazadnje zopet v Kočevski Rog. Centralna tehnika KPS je nehala delovati 15. maja 1945.

Največje zasluge za tako organizirano centralno tehniko je imel tedanji organizacijski sekretar CK KPS Tone Tomšič, ki pa je bil na žalost ustreljen 21. maja 1942 v Gramozni jami.⁷

2.4 Ilegalni tisk v okupirani Ljubljani

Samo 5 dni po napadu na Jugoslavijo, 11. aprila 1941, so v Ljubljano vkorakali oddelki italijanske vojske. Že takrat je Ljubljana postajala središče vseslovenskega odpora proti okupatorju. Želja Italijanov je bila, da bi imeli čim boljši nadzor nad mestom. General Orlando je ukazal, da morajo zapreti mesto v žičnato ograjo. Tako so 19. februarja 1942 začeli gradnjo žičnatega obroča okoli Ljubljane. Pri tem projektu je sodelovalo več kot 1.000 vojakov in delavcev, ki so delali neprekinjeno do noči med 22. in 23. februarjem, ko so sklenili obroč. Žičnat obroč okoli Ljubljane je v začetku meril 32 km, kasneje, ko so ga še prestavljali, pa 34 km. Ob obroču je bilo postavljenih 69 dobro utrjenih bunkerjev in 11 dobro zastraženih izhodov iz samega mesta. Ti podatki nam orišejo tedanje razmere v Ljubljani, ki pa niso ustavile ilegalnega delovanja tiskarn.³

Ko je bilo skoraj pol Evrope pod fašistično-nacistično okupatorsko silo, je bila Ljubljana najbolj protifašistično dejavna. V začetku vojne se je tu organizirala protiimperialistična fronta slovenskega naroda, kasnejša osvobodilna fronta slovenskega naroda – OF. Organizirala se je Centralna tehnika – CT, varnostno-obveščevalna služba – VOS ... Med

njimi se je začela tudi organizacija ilegalnih tiskarn in razmnoževalnih tehnik, ki so ogromno prispevale k oblikovanju zavesti vseh naših ljudi. Ideja osvobodilnega boja se je na tak način hitro širila med slovenskim narodom v novi jugoslovanski skupnosti.

V začetnem obdobju, takoj po okupaciji, je Centralna tehnika razpolagala s tehnično manj zahtevno ciklostilno tehniko. Vseeno so v zelo kratkem času razmnožili letake s pozivi na organiziran odpor ter Slovenskega poročevalca, ki je že sredi maja 1941 začel redno izhajati. Ker pa je zmogljivost ciklostila zelo majhna in ker je bila želja Centralne tehnike, da bi natisnili čim večje število protifašističnega gradiva, so organizirali v Ljubljani in njeni okolici več ciklostilnih tehnik. Take tehnike so bile po navadi opremljene z enostavnimi razmnoževalnimi stroji, kot so ciklostil, opalograf in šapirograf, ki so tehnično manj zahtevni za uporabo in dovolj majhni, da so jih brez težav premikali iz skrivališča v skrivališče. Na tak način je bila izdelana velika količina brošur, političnih in vojaških glasil. Naj samo omenim, da se je naklada Slovenskega poročevalca pri posamezni številki gibala med 2.000 in 5.000 izvodov in konec leta 1941 dosegla skupno število okrog 132.700 izvodov. Tako delo bi bilo nemogoče, če ne bi imeli dobro organizirane mreže ciklostilnih tehnik. Samo v Ljubljani jih je v tem začetnem obdobju delovalo 55, v njeni okolici pa še 14.

Ker pa je bila želja vseh, da bi lahko tiskali v večjih nakladah, je Centralna tehnika že vmes vzporedno organizirala ilegalni tisk v legalnih tiskarnah. Veliko takega tiska je bilo natiskanega v prvih mesecih okupacije. Med prvimi se je vključila legalna tiskarna Bratje Tuma v Mostah, kjer sta bili natisnjeni po ena številka glasila KPS Delo in Slovenskega poročevalca. Izdelovali so tudi razne letake, okrožnice, partizanske obveznice, šampiljke in druge tiskarske izdelke. Delovanje ilegalne dejavnosti je bilo prekinjeno leta 1944, ko sta domobranska in nemška policija razkrili njeno delovanje in ustrelili oba lastnika tiskarne, brata Borisa in Zorana Tumo. Na tem mestu naj omenim, da je bila cena ilegalnega tiska zelo visoka, saj je večina odkritih tiskarjev plačala to z življenjem. Več sreče je imela Blaznikova tiskarna, ki je na pobudo Jožeta Borseta ilegalno tiskala vse od poletja leta 1941 pa do konca vojne. Ker so bili veliki simpatizerji osvobodilne fronte, so med drugim dobavljali grafični material za opremo ilegalnih tiskarn, od tega kar osem ton raznega papirja. Natisnili so prve partizanske legitimacije, ponarejali krušne karte, živilske karte, bančne dokumente ... Omembe vredna pa je tudi posebna izdaja Slovenskega poročevalca in pozdravni letak z naslovom Ljubljana pozdravlja osvoboditelje.

Ko si je Centralna tehnika pridobila dovolj poklicnih grafičnih delavcev, tiskarskih strojev in materiala, je začela organizirati skrivne ilegalne tiskarne. V času od jeseni 1941 pa do pomladi 1943 je v Ljubljani delovalo kar šest ilegalnih tiskarskih obratov. Ljubljana je bila v

tem prvem obdobju središče celotne Centralne artijske tehnike in tudi vse tiskarske dejavnosti, šele po letu 1942 in dokončno po letu 1943, so se preselile na osvobojeno ozemlje.⁸

2.4.1 Tiskarna Podmornica

Slika 2: Cesta na Brdo 50, Tiskarna Podmornica, MNZS (foto: Zvone Mahovič, april 1951)

Potreba po večjih nakladah narodnoosvobodilnega tiska je Centralno tehniko prisililo k ureditvi nove ilegalne tiskarne. Iskali so prostor, kjer bi lahko varno in okupatorju skrito tiskali v velikih nakladah. Tako je vodja Centralne tehnike dr. Dušan Kraigher po več mesecih prizadevanj končno našel ustrezen prostor na pravem kraju. Ta hiša je bila takrat na samem obrobju mesta Ljubljane, danes še vedno stoji na Cesti na Brdo št. 95 (slika 1). Centralni komite KPS je za potrebe OF Slovenije kupil hišo in postavil zakonitega lastnika Avgusta Stareta. Ko so uredili vso potrebno dokumentacijo, so takoj začeli graditi skrivališče. Gradbena dela je vodil vodja gradbene Centralne tehnike KPS Rudolf Ganziti s svojimi sodelavci. Skrivališče so začeli graditi pod dvoriščnim prizidkom hiše. Prostor v velikosti 3 m x 2,5 m in višino 1,8 m so morali izkopati v izjemno žilavo ilovico. Izkopano luknjo so potem pokrili z betonsko ploščo, nanjo steptali ilovico ter v skrivališču postavili tlak. Stene so ometali z ometom, ki pa se ni obnesel, saj je prepuščal vodo. Tako je tiskarna dobila ime Podmornica, zato ker je v podzemno skrivališče, v katerem je delovala, večkrat ob močnih nalivih vdrla voda, pomešana z gnojnico iz bližnje greznice. Vhod v skrivališče so uredili skozi tla v stranišču, tako da so se vrata s pomočjo tračnic umaknila v skrivni prostor.

Vhod v samo skrivališče je bil tako neviden, da si ga le s težavo našel. Podzemni prostor je bil opremljen tudi z električno in opozorilno lučjo, ki so jo prižgali v kuhinji. Skrivališče je imelo tudi zračnik, ki je bil v kotu tega majhnega prostora. Ko je bilo vse pripravljeno, so člani centralne tehnike pripeljali majhen tiskarski stroj Tigl, ki ga je priskrbel tiskarski strojnik Stane Cimperman pri Papirocelu v Šiški. Ta majhen stroj na ročni pogon je bil brez barvnika, ker v prejšnji tiskarni ni bil v rabi. Tako tiskanje brez barvnika bi bilo zelo zamudno, saj bi morali na vsake toliko izvodov namazati novo barvo, pa še ta ne bi bila enakomerno razmazana. Barvnik je tako priskrbel Viktor Avsenek, ki je takrat delal pri Narodni tiskarni. Preostalo tiskarsko gradivo so priskrbeli razni grafični sodelavci iz legalnih tiskarn in tako je začela delovati prva ilegalna tiskarna v Sloveniji. Delo v teh prostorih je bilo zelo nezdravo in zelo težavno, saj so se morali tiskarji ob deževjih zelo potruditi, da jim ni zalilo materiala in tiskarskega stroja (slika 2).

Slika 3: Poplavljen tiskarna Podmornica, MNZS

Slika 4: tiskarski stroj Tigl na ročni pogon, MNZS

Podoben dogodek nam opisuje Slavko Krušnik: »Šele sedaj sva spoznala, zakaj je tiskarna dobila ime Podmornica: v enem dnevu se je nabralo toliko vode, da jo je bilo treba zajemati z vedrom in zlivati v bližnje stranišče, seveda le takrat, ko ni bilo nikogar od drugih v bližini. Če je ostal kruh v tiskarni nad osem ur, ni bil več užiten. Izvedela sva, da je bil nekoč v tem bunkerju tudi organizacijski sekretar KPS Tone Tomšič, ki je izjavil, da ni bil še nikdar v tako slabem zaporu, kot je ta tiskarna.«⁹

Kljub razmeram pa delo v tiskarni ni zamrlo in nastalo je veliko protifašističnega gradiva (slika 3 in 4). V začetku delovanja tiskarne sta najprej delala strojnik Stane Cimperman in vodja Centralne tehnike dr. Dušan Kraigher. Pri tem sta jim pomagala Avgust Stare in njegova žena. Za Stanetom Cimpermanom sta se jim pridružila še Srečko Pleško - Fiks, po poklicu tiskarski strojnik, in Rudolf Burić - Buro, stavec. Že 3. julija 1942 pa sta ju zamenjala nova tiskarja, in sicer stavec Viktor Avsenek in tiskarski strojnik Slavko Krušnik - Mihec.

Tako so v obdobju od septembra 1941 do zadnjih dni julija 1942 natisnili 31 različnih tiskov: »Tri številke Dela, organa Centralnega odbora KPS, v nakladi 5.000 izvodov; pet številkk Osvobodilne fronte, osrednjega organa Osvobodilne fronte slovenskega naroda, v nakladi 6.000 izvodov; prvo številko Delavske novosti, vestnik glavnega odbora Delavske enotnosti, v nakladi 6.000 izvodov, dvanajst letakov, ki so jih izdali CK KPS, Izvršni odbor OF ter Glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske; natisnili so še sedem brošur (med njimi

Lenin, O revolucionarni vladi in revolucionarni vojski, Dimitrov, O kadrih), žepno knjigo pesmi Mateja Bora Previharimo viharje v nakladi 5.000 izvodov in sliki narodnih herojev Slavka Šlandra in Ljuba Šercerja.«⁹ V tiskarni so natisnili tudi nekaj letakov in brošur v italijanskem jeziku kot provokacijo okupatorskim vojakom.

Konec septembra 1941 se je iz hiše na Dolenjsko odselil Avgust Stare, ki je bil neposredno povezan z delom tiskarne. Na njegovo mesto se je potem z družino naselil Anton Bizjak, ki je bil tudi član OF Slovenije. Bizjak je bil mizar in je tako lahko lažje prikrival delovanje tiskarne. Na tak način so lahko lažje prinašali grafični material in odnašali natisnjeno literaturo. Bizjakova žena je kuhala tiskarjem, prinašala rokopise in skrbela za zvezo s Centralno tehniko. V tiskarni so sodelovali tudi drugi člani, med njimi študentka medicine Majda Vrhovnik - Lojzka (zveza s Centralno tehniko), Darinka Smolinski (kurirka), Pavel Kovač (pomožni delavec). Njihova naloga je bila, da je imela tiskarna vedno vse potrebno tiskarsko gradivo, skrbeli so za samo varnost tiskarjev, tako da so jih opozorili s posebno signalno lučjo, ki so jo imeli v tiskarni. Stikalo signalne luči v tiskarni pa je bilo nameščeno v kuhinji poleg stikala za kuhinjsko luč.

Italijani so se zavedali, da je Ljubljana center vseslovenskega upora, ki je kar žarel po revolucionarnem razmišljanju. Zavedali so se tudi, da je vodstvo osvobodilnega gibanja v samem mestu Ljubljana in da se ideja po vsenarodnem odporu hitro širi po vsej okupirani deželi. Da bi to preprečili, so hoteli na vsak način izolirati Ljubljano od preostalih slovenskih pokrajin. Tako so 23. februarja 1942 italijanske vojaške oblasti obdale Ljubljano z žičnato ograjo, visoko do dva metra. Ob ogradi so postavili dobro utrjene bunkerje, iz katerih so lahko opazovali vsako dogajanje v bližini ograde. Tiskarno Podmornica so tako nehote izolirali od samega mesta, tako da je ostala kakšnih 100 metrov zunaj ograde. Ker hiša stoji na vpadnici v mesto, so tam postavili vojaške bloke, iz katerih so ponoči svetili z močnimi reflektorji. Stik s tiskarno je bil zaradi teh okoliščin skrajno nemogoč in nevaren. Za vstop v mesto si moral skozi strogo kontrolo s posebnimi prepustnicami. Ker je bil prehod v izolirano Ljubljano vedno težji, so si morali izmišljati vedno nove načine za skrivanje natisnjenega materiala. Tako so imeli posebne torbe in druge predmete s skritimi predali za prinašanje rokopisov v tiskarno. Natisnjen material so odvažali z vozili, ki so jih primerno predelali, tako da so imeli dvojno dno. Kljub povečanemu nadzoru so v tem obdobju v tiskarni Podmornica natisnili več obsežnih tiskov in brošur. Na tem mestu bi spet omenil pesniško zbirko Vladimirja Pavšiča (Matej Bor) – Previharimo viharje. Zbirko je izdalo glavno poveljstvo slovenski partizanskih čet, natisnjena je bila na 77 straneh in vezana v platno in usnje pri knjigoveškem mojstru Gabrijelu Škerlu, po njegovi aretaciji pa v knjigoveznici Gulič na Tavčarjevi ulici. Natisnjena

je bila v 5.000 izvodih, celotno naklado so potem poslali v Ljubljano, od tam pa na osvobodeno ozemlje na Dolenjskem.⁸

Slika 5: Prikaz dela, MNZS

Ker je bila tiskarna samo 100 metrov od kontrolnih blokov in ker je bila kontrola pri prehodu vse strožja, so v Centralni tehniki kmalu po postavitvi žičnate ograde razmišljali o postavitvi nove tiskarne. Iskali so primernejši, bolj dostopen in varen kraj za novo tiskarno. Primeren prostor so tako dobili pri Erbežnikovi kovačiji v Kozarjah pri Ljubljani. Novo skrivališče je gradbeni oddelek Centralne tehnike pod vodstvom Rudolfa Ganzitija in njegovih kolegov sezidalo pod prostori kovačije. Vhod v bunker je bil zelo dobro skrit pod strojem, ki so ga uporabljali v kovačiji. S posebnim vzvodom se je dalo stroj odmakniti z vhoda v bunker, ki je bil še dodatno zaprt s posebnim mehanizmom. Pokrov se je s pomočjo tračnic pogreznil v bunker, tako da so lahko tiskarji vstopili v prostor.

Bližina ograde in zažig vasi Brdo 23. julija 1942 je za tiskarsko dejavnost na tem področju postala preveč nevarna. Strah pred morebitnim odkritjem in dograditev novega bunkerja v Kozarjah je bil zadosten razlog za selitev. Pred italijanskimi pogledi so jim bili v pomoč košati kostanji, ki so rasli med hišo in njihovimi položaji. Tako so lahko brez strahu naložili tiskarski stroj in vse druge tiskarske potrebščine na voziček, jih skrbno zakrili z odpadnim mizarским materialom in vse skupaj podnevi preselili v novo skrivališče. Podobno kot

Podmornica je bil tudi ta bunker opremljen s signalno lučjo in z vsem potrebnim za bivanje tiskarjev. V tiskarni sta tiskarja Viktor Avsenek in Slavko Krušnik do januarja 1943 natisnila več številčk časopisa Delo in prvo številko časopisa Delavska enotnost, ki jo je uredil Edvard Kardelj v Ljubljani. Staviti so jo začeli 20. novembra, in do 5. decembra 1942 so jo natisnili v 6.000 izvodih. Natisnilo se je še brošuri Slovenski kristjan (v boj zoper belo gardo), Poslanica primorskim Slovincem ter po vrnitvi Borisa Kidriča iz Ljubljane v Dolomite še letaka Zavednim in prisilno mobiliziranim! ter Poziv vsem Slovincem, ki so sposobni nositi orožje! Po italijanski ofenzivi na osvobojenem območju so belogardisti postali dejavni tudi na področju Kozarij, tako so bili 11. januarja 1943 spet prisiljeni k selitvi tiskarne v Dolomite, kjer se je takrat nahajalo vodstvo osvobodilnega gibanja. Tam je bil že vnaprej pripravljen bunker za tiskanje, ki pa je bil zaradi italijanske ofenzive na Dolomite 19. marca odkrit. Italijani so zasegli tiskarski stroj in material, bunker pa uničili. Tako je propadla prva ilegalna tiskarna, ki je od vseh najdlje delovala, inn sicer od leta 1941 pa do 1943.¹⁰

2.4.2 Tiskarna Tunel

Slika 6: Emonska cesta št. 2, Tiskarna Tunel, MNZS

Potrebe po drugi ilegalni tiskarni so se pokazale že v začetku leta 1942, ko sta začela dr. Dušan Kraigher – vodja Centralne tehnike in Mitja Ribičič pripravljati novo ilegalno grafično

tehniko. Razlog gradnje nove tehnike je bila prevelika oddaljenost Podmornice od samega središča Ljubljane. Vsako prinašanje in odnašanje grafičnega materiala je tako pomenilo preveliko tveganje, da jih razkrinkajo.⁸

Nova lokacija tiskarne je bila izbrana na Emonski cesti št. 2 nad takratno tovarno zamaškov (slika 5). Prostor jim je odstopil mizar Jakob Kranjc, ki je imel tam majhno podstrešno stanovanje. Novo skrivališče je gradil vodja gradbenega oddelka CT KPS Rudolf Ganziti. Podstrešno sobo so pregradili tako, da je nastal majhen ozek prostor 3,5 m x 1,5 m, ki je imel celo majhno podstrešno okno. Zaradi majhnega in podolgovatega prostora se je prijelo ime Tunel. V skrivni prostor se je vstopilo skozi majhno odprtino, zaprto s posebnimi vratci, ki so se na koleščkih umaknila v notranjost bunkerja. Slikar Vojska iz Šiške je zunanjo steno skrivališča prebarval z enako barvo, kot je bila prejšnja. Spodnji del je prebarval s črtastimi pasovi oljnate barve, med katerimi se je skrival vhod v tiskarno. Da bi bilo vse skupaj še bolj skrito, so pred vhod postavili še omaro. Podobno kot v Podmornici je tudi Tiskarna Tunel imela napeljano opozorilno luč, ki se je prižgala iz stanovanja. Tiskarski stroj je priskrbela varnostno-obveščevalna služba – VOS. Z dobro organizirano akcijo so ga zaplenili 25. januarja 1942 v plavogardistični tiskarni na Wolfovi ulici št. 12, kjer so takrat tiskali močno radikalen protikomunistični tisk. Z nenadnim vdorom v tiskarno so presenetili tamkajšnje tiskarje, zaplenili zaklopni stroj znamke Boston, vzeli nekaj uporabnega tiskarskega gradiva in vse skupaj s protikomunističnim gradivom zažgali. Na novo pridobljeni tiskarski stroj so potem takoj prenesli v skrivališče in že februarja 1942 začeli tiskati protifašistično gradivo. Tiskarno je vodil Mitja Ribičič, tehnični vodja tiskarne je bil Stane Cimperman, stavca sta bila Jože Neuman in Jure Ribičič, vlagalka in vsestranska pomoč pri vlaganju in sortiranju je bila Rezka Traven - Roza. Za prinašanje rokopisov je večinoma skrbela medicinka Majda Vrhovnik - Lojzka, za varnost in prehrano pa zakonca Kranjc, ki sta odnašala na javko tudi tiskovine.

Zelo pomembna dejavnost, ki so jo začeli izvajati v Tiskarni Tunel, je bilo ponarejanje posebnih prepustnic, obrazcev, osebnih izkaznic ... Prepustnice so italijanske oblasti uvedle 1. marca 1942 v Ljubljani za prehod iz enega bloka v drugi. Imeti jo je moral vsak, ki je bil star 14 let ali več. S tem so hoteli onemogočiti delovanje gibanja OF. Kmalu po uvedbi teh prepustnic je Centralna tehnika poskrbela za izdelavo teh obrazcev, ki so jih prej tiskali v Ljudski tiskarni. Nekaj teh prepustnic (okoli 100) je vzel Cimperman, ki je bil takrat zaposlen v tej tiskarni. Prepustnice je izročil dokumentni tehniki, ki jih je nato opremila s potrebnimi žigi in podpisi okupatorja. Okupator je kmalu uvidel, da je veliko teh prepustnic ponarejenih, zato je začel redno spreminjati in dodajati nove posebne žige. Dokumentna tehnika pa je

redno spremljala spreminjanje teh prepustnic in jih sproti na novo ponarejala. Za ponarejanje so morali tiskarji tudi večkrat tvegati, tako da so iz legalnih tiskarn, kjer so delali, ukradli duplikat klišeja za ornamente ... Omembe vredna akcija je bilo reševanje organizacijskega sekretarja CK KPS Toneta Tomšiča, ki so ga ujeli in zaprli. S ponarejenimi dokumenti – posebnimi prepustnicami, ki so jih uporabljali odvetniki, so ga poskušali rešiti iz zaporov. S ponarejenimi dokumenti se jim je posrečil vstop v zapore, vendar Toneta Tomšiča iz njih niso mogli rešiti.

Od obsežnejših tiskovin so natisnili: »Glasilo sokolske skupine v OF z naslovom Sokol v borbi za svobodo. Na naslovni strani so odtisnili znak sokolske organizacije v rdeči barvi. V mesecu maju so natisnili časopis Delo št. 2 (maj 1942) (št. 1 so natisnili ilegalno v Tumovi tiskarni v Mostah) na 22 straneh, oktav formata. Številka je tehnično zelo lepo izdelana, saj je opremljena z mnogimi klišeji, za katere je narisal risbe arhitekt Vlasto Kopač, klišeje pa je izdelal ilegalno doma cinkograf Zlato Močnik. Ob ustrelitvi na smrt obsojenega organizacijskega sekretarja Toneta Tomšiča so na natisnili v Tunelu posebno izdajo Slovenskega poročevalca (maj 1942, 4 str., 4°) s sliko Toneta Tomšiča na prvi strani. To je prva tiskana številka Slovenskega poročevalca, ki so ga dotlej razmnožile samo ciklostilne tehnike.«⁸

Po osvoboditvi prvega slovenskega ozemlja na Dolenjskem so v Tiskarni Tunel natisnili na rdečem polkartonu partizanske izkaznice v 13.000 izvodih. Ko se je to osvobojeno območje še razširilo, pa so naredili prepustnice še za potrebe civilnega prebivalstva, da so se lahko prosto gibali po osvobojenem območju. Spomladi 1942 so natisnili tudi obrazec za prvo slovensko narodno posojilo, ki ga je takrat razpisal gospodarski odsek. Naredili so tudi ovitek ciklostirane izdaje Slovenskega zbornika 1942 z ilustracijo Vlasta Kopača ter razglednico Toneta Tomšiča v obliki fotoportreta. Ker so bile razmere vedno težje, so kot zadnjo tiskovino v mesecu juniju natisnili časopis Delo št. 3 (junij. 14 str., 8°).

Tiskarne v osmih mesecih delovanja nikoli niso odkrili. Potreba po drugi, boljši tiskarni je bila zaradi izjemno težke dobave papirja in drugega tiskarskega gradiva, ki je bilo takrat ob tako močnem nadzoru zelo težko dobavljivo, precejšnja.¹¹

2.4.3 Tiskarna Toneta Tomšiča

Slika 7: Šubičeva ulica št. 3, Tiskarna Toneta Tomšiča, MNZS (Foto: Srečo Habič, maj 1956)

V obdobju, ko se je Tiskarna Tunnel umikala iz aktivnega delovanja, je začela v avgustu 1942 delovati tretja ilegalna tiskarna zapovrstjo, in sicer Tiskarna Toneta Tomšiča. Lokacija tiskarne je bila na Šubičevi ulici št. 3, v neposredni bližini italijanske policije (slika 7). Dvorišča tiskarne in policije je ločil le zid, ki so ga zazidali zidarji gradbenega oddelka CT KPS. Hišo je vodja CT Milan Škerlavaj najel junija 1942 na ime Gabrijela Škerla. V začetku je bila tam nastanjena dokumentna tehnika. Ker je bilo veliko število obiskov in vedno večja aktivnost pri delu Centralne tehnike, je bila velika verjetnost, da jih odkrijejo. Pod pretvezo so tam ustanovili legalno knjigoveško delavnico in s tem olajšali delo Centralne tehnike. Omeniti moram, da je bil Gabrijel Škerl knjigoveški mojster, tako da z ustanovitvijo knjigoveznice ni bilo nobenih težav.⁸

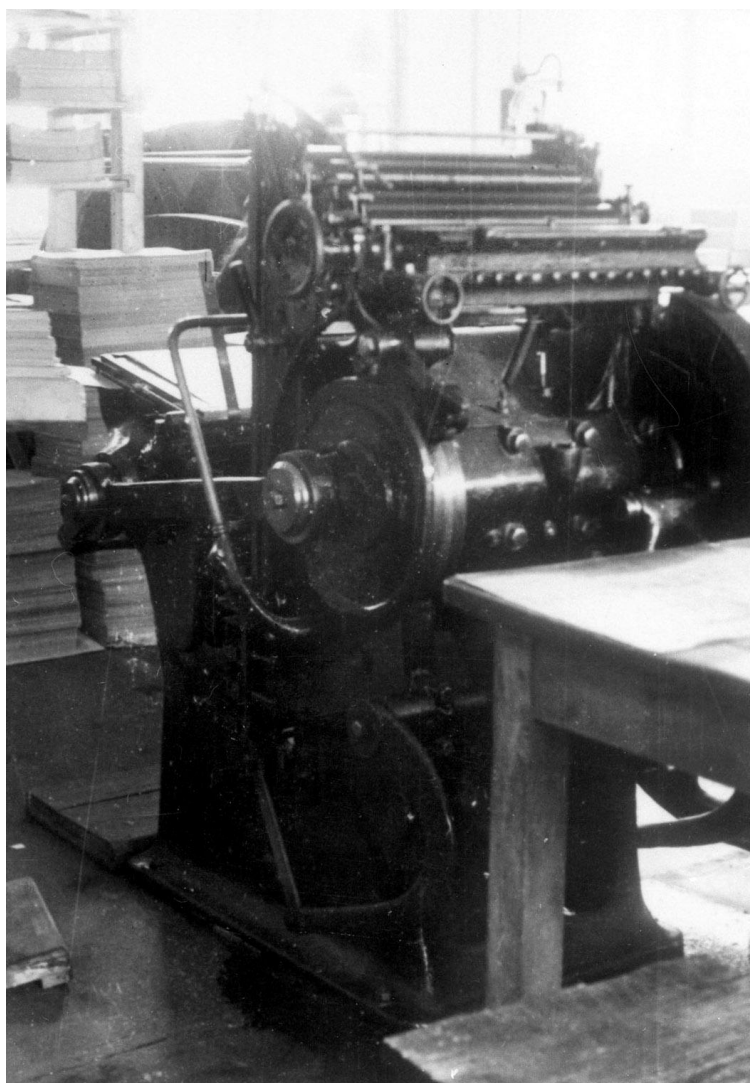
Prostor za dokumentno tehniko je bil v posebnem prostoru nad knjigoveznico. Prilagodili so ga člani gradbenega oddelka Centralne tehnike Martin Gorišek, Ivan Petek in Božič v okviru legalnega gradbenega podjetja Staneta Šefica. To podjetje je imelo osem gradbenikov in se je preselilo v prazne prostore poleg knjigoveznice. Z dovoljenjem lastnice zemljišča so med

prostori gradbenega podjetja in knjigoveznice sezidali majhen ozek prostor, v katerega so kasneje pripeljali stroj za tiskanje.¹¹

Tiskarski stroj amerikanko je bil na nožni pogon, ki ga je kupila CT KPS v tiskarni Slovenija. Stroj so predelali iz nožnega v električni pogon in ga zazidali v ozek prostor. Vhod v bunker je bil iz knjigoveznice v novozgrajeni steni v kotu in se je na kolescih potisnil v bunker, kjer se je lahko z notranje strani trdno zaprl (slika 7). Celoten prostor so potem na novo prepleskali in pred novosezidano steno postavili knjigoveške police, ki so s svojimi robovi prekrile vhod v skrivališče

Slika 8: Vhod v tiskarno, MNZS (po italijanskem izvirniku)

Slika 9: Tiskarski stroj amerikanko, MNZS (po italijanskem izvirniku)

Zračenje v ilegalni tiskarni so uredili skozi dimnik. Vso potrebno električno napeljavo je uredil Ciril Lukman, ki je tako kot pri vseh predhodnih bunkerjih tudi pri tem uredil signalno luč, ki se je prižgala na grelcu za kuhanje knjigoveškega lepila. Na novo predelani tiskarski stroj je deloval na elektriko od 14 do 16 ur na dan, to pa je porabilo ogromno elektrike (slika 8). Ker so se bali, da jih bodo ob kontroli električnih števecov razkrinkali, so v knjigoveznici namestili električne stroje, ki so navidezno upravičili porabo elektrike. Tiskarski stroj na električni pogon pa je bil zelo glasen in so ga zato morali izolirati. Srečko Pleško je predlagal, da so okrog tiskarskega stroja napravili leseno lopo v obliki kabine. Ker je bilo to še vedno premalo, so med dvojne stene kabine vložili stekleno volno, da so vsaj delno lahko zmanjšali hrup.

Po Škerlovi aretaciji 28. junija 1942 je organizacijo knjigoveznice prevzel Anton Baggia. V tiskarni so sodelovali še Joža Smerajc - Nada, Zinka Kisovac - Žica, Zalka Verbič - Olga, ki je skrbela za zvezo med Milanom Škerlavajem in drugimi člani Centralne tehnike. Za odvažanje natisnjenega materiala iz knjigoveznice je skrbel Niko Stare, ki je na triciklu z dvojnim dnom lahko prevažal protifašistično gradivo. Kasneje sta se jim v tiskarni pridružila strojnik Srečko Pleško - Fiks in ročni stavec Ivan Štrekelj - Florjan.

V tistem času je hkrati v hiši delovalo več različnih dejavnosti. Vse te ilegalne dejavnosti so zelo dobro prekrivala legalna podjetja. Knjigoveznica, gradbena pisarna in papirniško skladišče so bili pod vodstvom Centralne tehnike. V takih razmerah je bilo odvažanje, dovažanje materiala manj nevarno, in to policijski postaji na očeh. Najbolj dejavna je bila seveda tiskarna, v sosednjem prostoru si je Stane Šefc urenil gradbeno pisarno, iz katere je vodil gradbeni sektor Centralne tehnike. V drugem prostoru je bilo skladišče papirja pod imenom italijanske firme Italba, ki jo je vodil Alojz Matelič. Na podstrešju je bila risalnica dokumentne tehnike, v kateri je deloval Vlasto Kovač, ki je prerisoval razne okupatorjeve žige in podpise originalnih okupatorjevih dokumentov (slika 9). Iz njegovih risb so potem izdelovali klišeje v novi ilegalni cinkografiji, v kateri je deloval mojster Zlato Močnik.

Slika 10: Pogled v tiskarno iz risalnice, MNZS (po italijanskem izvorniku)

Prvi namen Tiskarne Toneta Tomšiča je bil tiskanje partijskih brošur, razvila pa se je v najuspešnejšo ilegalno grafično tehniko v Ljubljani. Natisnila je zavidljivo število tiskovin najrazličnejših oblik. V takratnih razmerah je dosegala zelo visoko kakovost, primerljivo legalnim tiskarnam. Izdelki so bili ilustrirani, barvni in zelo lepo oblikovani. V tiskarni so natisnili vrsto brošur, časopisov, letakov.

V mesecu avgustu, ko je začela tiskarna obratovati, so najprej začeli tiskati serijo knjižic agitacijsko-propagandne komisije CK KPS (št. 3. G Dimitrov; O kadrih, št. 5., V. Lenin; Revolucionarna vlada in revolucionarna vojska, ciklostirana brošura V. I. Lenin). Natisnili so tudi vrsto brošur, recimo brošuro z naslovom Slovenski kristjan, v boj zoper belo gardo, ter brošuro št. 6. Ustava Zveze sovjetskih republik z uvodnim govorom tovariša Stalina, brošuro št. 7 J. V. Stalin: O nacionalnem vprašanju. Vsako od teh brošur so natisnili v 3.000 izvodih.

Od septembra 1942 dalje so na mesec tiskali krušne karte v 1.800 izvodih. Natisnili so še časopis Delo št. 3 junij 1942, 20 str., 8° in po italijanski ofenzivi še Delo št. 5 november 1942, 42 str., 8°, v kateri so Edvard Kardelj, Boris Kidrič in Boris Zihl napísali članke. Ta številka je bila izdana ob 25-letnici oktobrske revolucije in je bila lepo opremljena z ilustracijami.

Natisnili so še več letakov, recimo letak z naslovom Zavednim in prisilno mobiliziranim! ter letak Poziv vsem Slovencem, ki so sposobni nositi orožje!, oba so tiskali tudi v ilegalni Tiskarni Podmornica, slednjega pa tudi v Jami ali Trugi. Kasneje je nastal še letak, ki ga je izdala mladinska organizacija OF, z naslovom Tovariši in tovarišice. Poleg vseh teh številnih tiskovin je nastala še posebna izdaja Slovenskega poročevalca, ki ga je 12. novembra 1942 pripravil Edvard Kardelj. Natisnili so ga v 8.000 izvodih. Kasneje je izšla še naslednja številka Slovenskega poročevalca, in sicer v decembru 1942. V letu 1942 je bila večina števil Slovenskega poročevalca ciklostiranih, le tri številke so bile tiskane, od tega kar dve v Tiskarni Toneta Tomšiča. Nastalo bi lahko še veliko manjših tiskovin, kot so trosilni lističi, manjši letaki, brošure ...

Vse tiskarne so delovale v skrajni tajnosti, vendar to ni zaustavilo okupatorja in domačih nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Belogardisti so že od avgusta opozarjali italijansko policijo, da se na Šubičevi 3 nekaj dogaja. Tako je zaradi izdaje 22. februarja 1943 italijanska policija vdrla v knjigoveznico.¹² Sodelavci v knjigoveznici so s signalno lučjo opozorili Srečka Pleška ter Rudolfa Buriča.¹³ Italijanska policija ju kljub temeljiti preiskavi ni odkrila. Ker se opozorilna luč ni ugasnila in ker je bilo vse sumljivo tiho, sta tiskarja iz skrivališča oborožena pobegnila skozi skrivno odprtino na podstrešje, od tam pa skozi okno na streho in se tako rešila. Sreča je bila na njuni strani, da je bila tisti dan megla in ju zaradi tega sovražnik ni opazil. O preiskavi knjigoveznice sta takoj sporočila vsem najbližjim

sodelavcem. Ni jim pa uspelo obvestiti vodje grafičnih in ciklostilnih tehnik Borisa Kariža, ki je ravno takrat prišel po opravkih do tiskarne. Italijanska policija ga je takoj aretirala in pri njem našla pripravljene tekste za natis, kar je bilo dovolj za njegovo priprtje. Priprli so tudi druge sodelavce, ki so bili takrat v knjigoveznici. Tiskarne same takrat še niso našli, knjigoveznico so zapečatili in osumljence odpeljali v zapor. Po večdnem verjetno nasilnem zasliševanju so jih prisilili k priznanju. Tako je italijanska policija 10. marca 1943 ponovno vstopila v knjigoveznico in našla ilegalno Tiskarno Toneta Tomšiča. Policija je potem vse pregledala, pofotografirala in vse naprave razdrlo (slika 10). Takratno fašistično časopisje je z zadovoljstvom pisalo, da je bila odkrita osrednja komunistična tiskarna.

Slika 11: Ostale so samo še ruševine, MNZS

Aretiranim članom ilegalne tiskarne so potem sodili. Borisa Kariža so obsodili na 30 let, Antona Baggia na 25 let, Nikolaja Stareta na 18 let, vse druge pa na krajše zaporne kazni. To je bila najbolj dovršena tiskarna od vseh v Ljubljani, delovala je dobrega pol leta. V tako kratkem času pa je ustvarila veliko dobrega in zelo kakovostnega gradiva. Ko je tiskarna še obratovala, je Centralna tehnika že pripravljala četrto Tiskarno Tehniko.

2.4.4 Tiskarna Tehnika

Slika 12: Jernejeva ulica št. 47, Tiskarna Tehnika, MNZS (Foto: Zvone Mahovič, april 1951)

Ideja osvobodilnega gibanja se je hitro širila, zato je bila posledično tudi potreba po ustreznem tisku vse večja. Vodstvo osvobodilnega gibanja se je odločilo, da bo Centralna tehnika zgradila še četrto ilegalno tiskarno v Ljubljani. V času, ko je delovala ilegalna Tiskarna Toneta Tomšiča, so že iskali lokacijo za novo tehniko. Primeren prostor so našli v mizarski delavnici na Jernejevi ulici št. 47, današnji ulici Milana Majcna v Šiški (slika 11). Lastnica stavbe je bila Pavla Golob, v najem pa jo je vzel Janez Ovsenik 1. julija 1942. Ker ni imel mojstrske diplome, je delavnico prevzel mizarski mojster Janez Turk. Delavnica je imela dva prostora, v prvem sta delala mizarja, v drugem pa je stal kombiniran mizarski stroj. Pod strojem je bila pravokotna jama 4 x 5 m, v katero je prejšnji najemnik metal žaganje in drug lesni odpad. Ta prostor so mizarji očistili, zidarski mojster Martin Gorišek - Vencelj pa je prostor zabetoniral, tako da je nastal podzemni prostor.¹⁴ Zabetoniral je tudi okno, ki je gledalo na sosednje dvorišče. Zračenje v podzemnem bunkerju je uredil skozi dimnik.

Vhod v prostor za tiskarno je bil narejen na poseben način, ki ga je Martin povezal z regulatorjem vode. Vhod se je dvigal in spuščal s pomočjo vodnega mehanizma, ki je ob pravi nastavitvi vodnega kolesa stekla po ceveh. Sam vhod v prostor pa je bil skrbno zakrit. Bunker je imel električno napeljavo in signalno luč za morebitno nevarnost. Tiskarski strojnik Srečko Pleško je v podzemnem prostoru montiral tiskarski stroj Tigel na nožni pogon, ki mu ga je od Korošina priskrbel Janez Ovsenik. Sodelavci OF so iz legalnih tiskarn v Ljubljani priskrbeli

veliko količino svinčenih črk. Tiskarna je delovala od približno 10. avgusta pa do 23. septembra 1942, ko je bila odkrita.¹¹

V tiskarni sta kot tehnika delovala ročni stavec Alojz Ajdišek in tiskarski strojnik Rudolf Babnik. Nekaj časa pa je sodeloval tudi tiskarski strojnik Bojan Sekula.

V kratkem času, v katerem je delovala Tiskarna Tehnika, so vseeno natisnili kar nekaj letakov in eno številko Dela. Tega so natisnili tik preden je bila tiskarna odkrita. Natisnili so 4. številko Dela, julij 1942, v 3000 izvodih. Večina del, ki so jih natisnili, so bili letaki. Eden prvih je bil Per difesa dell' U.R.S.S., per la place, la liberta e il benesere. Tega je izdala KP Italije, natisnili pa so ga v 13.000 izvodih. Natisnili so še letak Odredba Glavnega štaba slovenske partizanske vojske z dne 27. avgusta 1942 v 15.000 izvodih. Nadalje še razglas z naslovom Slovenci! Vsi besni napori okupatorjev ..., ki so ga izdali ob neuspehu italijanske ofenzive v 13.900 izvodih. Natisnili so še letak z naslovom Slovenci! Kdo je izdal in prodal Jugoslavijo fašističnim roparjem ..., tega je izdala OF, in obrazec nemške legitimacije za dokumentno tehniko.

Italijanska policija je že v začetku septembra prišla v mizarsko delavnico. Naredili so manjši pregled prostorov, ker niso našli nič sumljivega, so odšli. Taki pregledi delavnic so bili v tistem času čisto običajni, zato nobeden od tiskarjev ni posumil. Vseeno so s tiskanjem počakali naslednjih 14 dni. Ko so 23. septembra spet nadaljevali delo v tiskarni, pa so na dvorišče prišli italijanski vojaki in obkolili hišo. Ker niso vedeli, kje je vhod v bunker, so šli takoj do zazidanega okna in začeli kopati.

Po tem dejanju lahko sklepamo, da je bila Tiskarna Tehnika izdana. Tiskarja v skrivališču sta bila že pred tem opozorjena s signalno lučjo in sta takoj prenehala delati. Ko sta slišala, da poskuša policija vdreti v prostor skozi zid, sta se odločila prebiti se iz hiše. Medtem so italijanski vojaki prebili zid, kjer je bilo okno, in začeli streljati v tiskarno. Iz obkoljene hiše je prvi skočil Alojz Ajdišek, med vojake vrgel ročno bombo, prebil vojaški kordon, vendar je bil pri prehodu sosednje ograje ubit z italijansko strojnico. Rudolf Babnik žal ni imel niti priložnosti, da bi pobegnil. Njega in vse druge delavce so odgnali na kamione, vmes pa je zaradi italijanske nepazljivosti uspelo zbežati Francu Golobu - Tinetu, ki je tako zatem odšel v partizane.

Kmalu po aretaciji mizarskih delavcev in tiskarjev so kot talca Italijani 10. oktobra 1942 ustrelili tiskarskega strojnika Rudolfa Babnika in mizarskega mojstra Janeza Turka. Preostalim so po vojaškem vojnem sodišču prisodili daljše zaporne kazni.⁸

To je bila prva ilegalna tiskarna, ki so jo okupatorji odkrili. Italijanska policija je med zaslišanji izvedela za organizatorje CT KPS, a jih ni nikoli našla, odkritih je bilo le nekaj

ilegalnih zvez. Tisk je kljub temu še izhajal, saj je takrat še delovala ilegalna Tiskarna Toneta Tomšiča, Centralna tehnika pa je že zidala naslednjo ilegalno tiskarno.¹⁵

2.4.5 Tiskarna Jama ali Truga

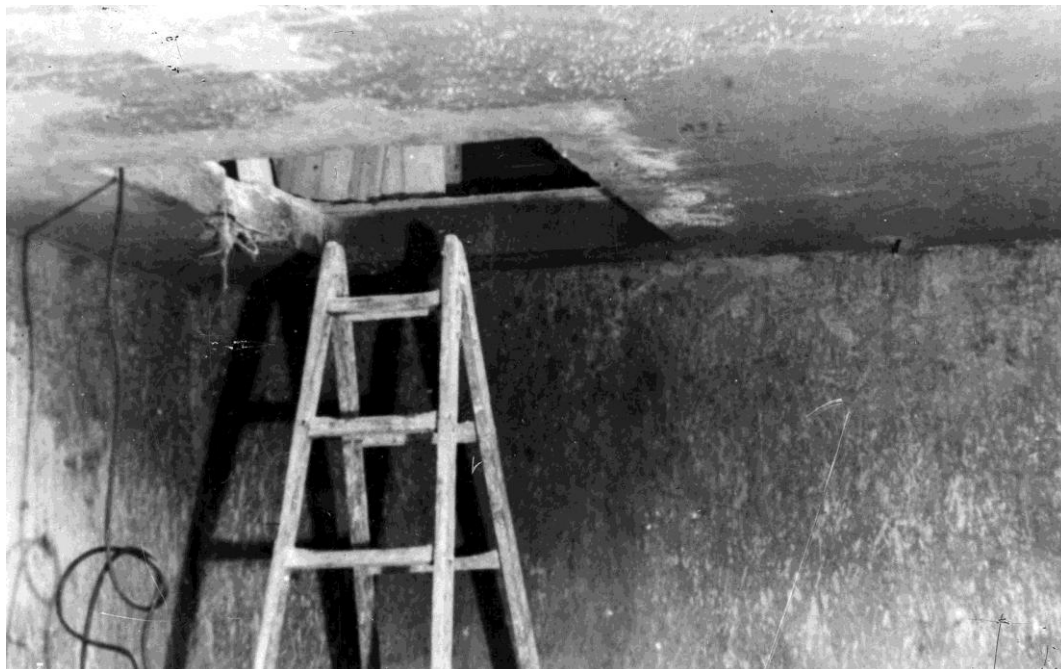

Slika 13: Zelena jama (Ulica Pod Ježami 17), Tiskarna Jama ali Truga, MNZS

Ljubljana je bila v prvih treh letih center vseslovenskega osvobodilnega gibanja. Temu primerno je bilo tudi število ilegalnih tiskarn. Tiskarne so nastajale zaradi vedno večjih potreb po politično usmerjenem tisku, ki ga je bilo vedno premalo. Centralna tehnika je tako zgradila že peto ilegalno tiskarno, ki je dobila ime po svoji lokaciji in po izdelkih, ki so jih tam izdelovali. Prostor je bil izbran v Zeleni jami, današnja Ulica Pod Ježami 17, v delavnici mizarskega mojstra Alojza Jevnikarja, ki je takrat izdeloval tudi truge (slika 13).

Ta lokacija je imela prednost pred vsemi drugimi, saj je bila osamljena in tako skrita pred očmi izdajalca. Prostor, namenjen za tiskarno, je mojster Javnikar odstopil v svoji sušilnici lesa, kjer so morali pod vodstvom Martina Goriška - Venclja in drugih aktivistov CT KPS v okviru gradbenega podjetja Staneta Šefica kopati globoko v tla. Ko so začeli kopati, so na določeni globini naleteli na skalnat teren. Ker je bil to zaprt prostor, ga niso mogli razstreliti, in tako so morali celoten prostor na roke izklesati. Gradnja se je tako zaradi zahtevnega terena zavlekla na pet mesecev. V tiskarno je Ciril Lukman napeljal elektriko in kot v vseh prejšnjih tudi signalno luč. Ko je bilo vse nared, so pripeljali tiskarski stroj znamke Feniks, ki so ga dobili s ponarejenimi dokumenti v tiskarni Slovenija v začetku decembra 1942. Ko so

namestili tiskarski stroj, so prostor zabetonirali in pustili samo manjšo luknjo, kjer je bil vhod (slika 14). Vratca so bila betonska in so se odpirala s posebnim mehanizmom. Robovi vhoda v bunker so bili spretno skriti za cevmi sušilne naprave v zgornjem prostoru.¹¹

Slika 14: Vhod v podzemni prostor, MNZS

V tiskarni so delovali tiskarski strojnik Stane Cimperman, ročni stavec Rudolf Burič in nekdanji partizan Alojz Tavčar - Klančnik, ki je delal kot kurir.

Ko sta si tiskarja priskrbela vse potrebno grafično gradivo, sta 10. decembra 1942 začela tiskati. Od 10. pa do 22. decembra sta tiskarja natisnila časopis Sokol v borbi za svobodo št. 2, ki ga je izdelala sokolska skupina, in letak Poziv vsem Slovencem, ki so sposobni nositi orožje v 10.000 izvodih.⁸ Ko sta pripravljala bihaško številko Slovenskega poročevalca, pa sta morala prekiniti delo zaradi italijanske blokade tistega dela mesta, kjer so legitimirali kurirja Alojza. Na srečo ga je v varni razdalji spremljal lastnik mizarske delavnice Javnikar in je tako še pravočasno opozoril tiskarja v delavnici. Italijanski vojaki so še istega dne obkolili delavnico in jo začeli preiskovati, ilegalne tiskarne v prvi preiskavi še niso našli, zajeli so tudi nekaj ljudi, ki so slučajno prišli do delavnice, vendar niso bili povezani s tiskarno. Pri naslednji temeljitejši preiskavi pa so tudi odkrili skrivni vhod v tiskarno. V zelo kratkem delovanju je bila tako odkrita Tiskarna Jama ali Truga, vendar sta takrat še vedno delovali Tiskarna Toneta Tomšiča in Cinkografija.¹⁶

2.4.6 Cinkografija in tiskarna

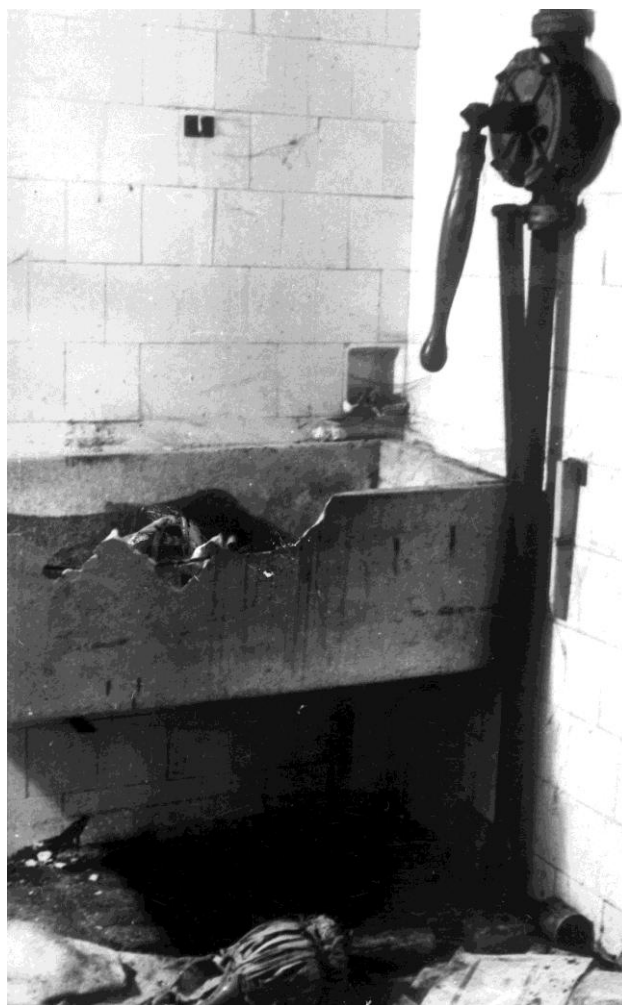

Slika 15: Adamič Lundrova ulica št. 34 (Goce Delčeva ulica št. 31), Cinkografija, MNZS

Potreba po kakovostnih tiskovinah je Centralno tehniko spodbudila k izgradnji Cinkografije, ki bi omogočila, da bi bil tisk čim lepši, okrašen z raznimi klišeji in ilustracijami. Potrebna je bila tudi zaradi dokumentne tehnike, ki je potrebovala različne žige, podpise okupatorjeve oblasti ... Pred izgradnjo Cinkografije na pobudo propagandne komisije pri CK KPS so te izdelke izdelovali po legalnih cinkografijah ter v stanovanju cinkografa Zlatka Močnika. Ker so kasneje italijanske okupatorske oblasti poostrele nadzor po legalnih cinkografijah in tiskarnah, so bili prisiljeni k izgradnji svoje. Svoje mesto je dobila na Kodeljevem v vili Borisa Raceta na Adamič Lundrovi ulici 34 (slika 15).

Gradnja skrivališča se je začela januarja 1942 v sklopu gradbenega oddelka Centralne tehnike. Gradbeni delavci so bili Martin Gorišek - Vencelj, Ivan Petek in Franc Piškur. Gradnja se je začela v takrat še nedograjeni hiši v kletnih prostorih. Za potrebe cinkografije so morali izkopati poseben prostor, velik približno 40 m³ v merah 4 m x 2,5 m in z višino 3,5 m. Eno večjih težav je predstavljal izkop in potem še odvoz izkopanega materiala, saj so bile v bližini vile vojaške vaje belogardistov pod poveljstvom italijanske vojske. Težave so imeli tudi pri odtoku vode iz cinkografije, saj je bila pod ravno kanalizacije. Za delovanje cinkografije so porabili veliko vode za izpiranje cinkografskih plošč. Problem so rešili tako, da so izkopali še

1 m³ veliko luknjo, iz katere so potem ročno črpali vodo v kanalizacijo (slika 15). Celoten podzemni prostor je bil obdan z emajliranimi ploščicami, ki so preprečile, da bi stene vpijale kislino. Ta se je takrat uporabljala za razvijanje (jedkanje) cinkovih plošč. Strupene hlapne, ki se pri tem postopku sproščajo, so z ventilacijo speljali v dimnik. Vendar je bilo delo zdravju skrajno škodljivo, saj naj bi cinkograf večkrat celo bruhal kri. Od jedke kisline je celo razjedlo ventilator, zato so morali kasneje vgraditi še enega, vendar tudi ta ni mogel posrkati vseh strupenih hlapov.¹⁷

Slika 16: Ročna črpalka, MNZS

Cinkografija je za svoje delo porabila veliko elektrike, zato so jo morali tako kot pri vseh drugih tiskarnah speljati mimo električnega števca. Vhod v podzemni prostor so naredili pod betonskim lijakom, ki se je s pritiskom na steno vhoda umaknil po tračnicah v notranjost. Za vhomom je bil skoraj 5 m dolg rov, ki je vodil v prostor cinkografije. To so opremili z vso potrebno opremo od korit za kisline in za izplakovanje do fotoopreme za reprodukcijo. Ko je bil zgrajen bunker in dograjena hiša, se je po predhodnem dogovoru z lastnikom in Centralno

tehniko v spodnje prostore priselila Milena Zor, ki je skrbela za gospodinjstvo. Zlatko Močnik - Dukat pa je 7. avgusta začel izdelovati klišeje za potrebe dokumentne tehnike. Zorova je ob gospodinjstvu skupaj z Borisom Racetom skrbela še za komunikacijo in prinašanje klišejev med tiskarnami in cinkografijo.

Po odkritju ilegalne tiskarne Jama ali Truga sta se v cinkarni pridružila še tiskarski strojnik Stane Cimperman s svojo ženo Karlo. Centralna tehnika se je takrat odločila, da bo začela spet uporabljati neizkoriščen tiskarski stroj iz ilegalne Tiskarne Tunel. Na tem stroju je Cimperman s svojo ženo izdeloval živilske karte in druge obrazce za potrebe dokumentne tehnike. To so bili zelo dovršeni izdelki, saj je moral nekatere izmed njih tudi devetkrat tiskati. Opremljeni so bili tudi z vsemi podpisi in žigi fašistične oblasti.

Zgodaj zjutraj 3. aprila 1943 je zbudilo Cimpermana in Močnika močno trkanje na vhodna vrata.¹¹ Takoj ko sta skozi skrivni vhod splezala v bunker, je že italijanska vojska vdrla v hišo. Ker so že imeli veliko izkušenj s skrivališči in ilegalnimi tiskarnami, so ju kmalu našli in takoj aretirali. Obenem so aretirali še lastnika hiše Borisa Raceta in vse skupaj postavili pred italijansko vojaško sodišče. Močnika in Cimpermana so obsodili na smrt, Raceta pa na daljšo zaporno kazen. Obsodba ni bila izvršena, saj je medtem Italija kapitulirala, so bili pa vseeno internirani v italijanske zapore. Raceta so kmalu izpustili in je potem nekaj časa deloval v primorski ciklostilni tehniki Slavnik, kasneje do konca vojne pa v Pokrajinski tehniki KPS za Slovensko primorje. Močnika in Cimpermana pa so Nemci odpeljali v nemška taborišča, od koder je uspelo Cimpermanu pobegniti. Najprej se je pridružil gorenjskim partizanom, potem je bil vpoklican v Pokrajinsko tehniko KPS za Slovensko primorje, kasneje pa še v Dolenjsko centralno tehniko. Močnik je svojo osvoboditev dočakal v nemškem taborišču.⁸

Z zadnjim odkritjem cinkografije in tiskarne se konča prvo obdobje ilegalnih tiskarn. Tisk v Ljubljani pa ni čisto zamrl, saj so delovale še številne ciklostilne delavnice, ki so delovale do konca vojne. Tisk kot tak pa je doživel razcvet na osvobojenem območju na Dolenjskem.

2.4.6a Uporaba fotografije za namene cinkografije

V sklopu Centralne tehnike je bila dokumentna tehnika, ki je takrat skrbela za izdelavo izkaznic in ponarejenih dokumentov. Svoje mesto je tu našla tudi fotografska dejavnost, ki je skrbela za kopiranje fotografij s filmov, plošč, skrbeli so tudi za fotografiranje ilegalcev, ki so potem dobili te ponarejene izkaznice ... Več o tem nam oriše pričevanje Savice Hočevnar, ene izmed glavnih aktivistk dokumentne tehnike v Ljubljani v obdobju med 1941 in 1942: »Legitimacije, ki naj bi jih tiskali s klišeji, sem odnesla najprej prefotografirat in povečat v Dravljje k Ivanu Trobcu - Milanu. Milan je bil tudi fotograf za naše ilegalce, prefotografiral je tudi razne stare slike ilegalcev, ki smo jih potrebovali za nove legitimacije. Na podlagi fotografskih povečav so risarji na prozornem papirju s črnim tušem izrisali risbe. Te sem potem nosila Zlatu Močniku na Gerbičevo ulico 9 v cinkografijo. Močnik je te risbe prefotografiral na velikost originala, potem pa jih je prenesel s kopiranjem na cinkovo ploščo, ki jo je jedkal toliko časa, dokler ni bila obdelana, da je bila godna za tisk. Močnik je delal tudi po originalu, če je bil tisk enobarven. Bil je že pred vojno fotoamater. Po prihodu Italijanov je izgubil službo in delal le za narodnoosvobodilno gibanje. S Fricem Novakom se je dogovoril, da bo delal doma, ker nismo našli drugega primerne prostora. Na dvorišču si je uredil majhno temnico, aparate je imel svoje, kemikalije pa mu je priskrbela dokumentna tehnika. Po aprilu 1942 mu je pomagal pri delu Jože Pokavec v Jugografiki, ki je tudi fotografiral ali pa jedkal ...«¹⁸

3 Eksperimentalni del

Svojega raziskovanja sem se lotil z odkrivanjem literature, ki pa jo je presenetljivo malo. Vsak knjižničar, ki sem ga vprašal o tej tematiki, se mi je najprej nasmehnil in rekel: »Fant, o tem je pa bilo veliko napisanega.« No, z raziskovanjem sem ugotovil, da temu le ni tako in da so se vsi z mano vred spogledovali z Jožetom Krallom, ki se je tega kot življenjsko delo lotil v času po vojni in ga dopolnjeval do konca svojega življenja. Tega se je lotil v obdobju, v katerem so še vsi podoživljali drugo svetovno vojno in ko je bila živa še večina preživelih sodelavcev narodnoosvobodilne borbe. Naredil je res izčrpno delo, ki vključuje šest publikacij, več raziskav in člankov.

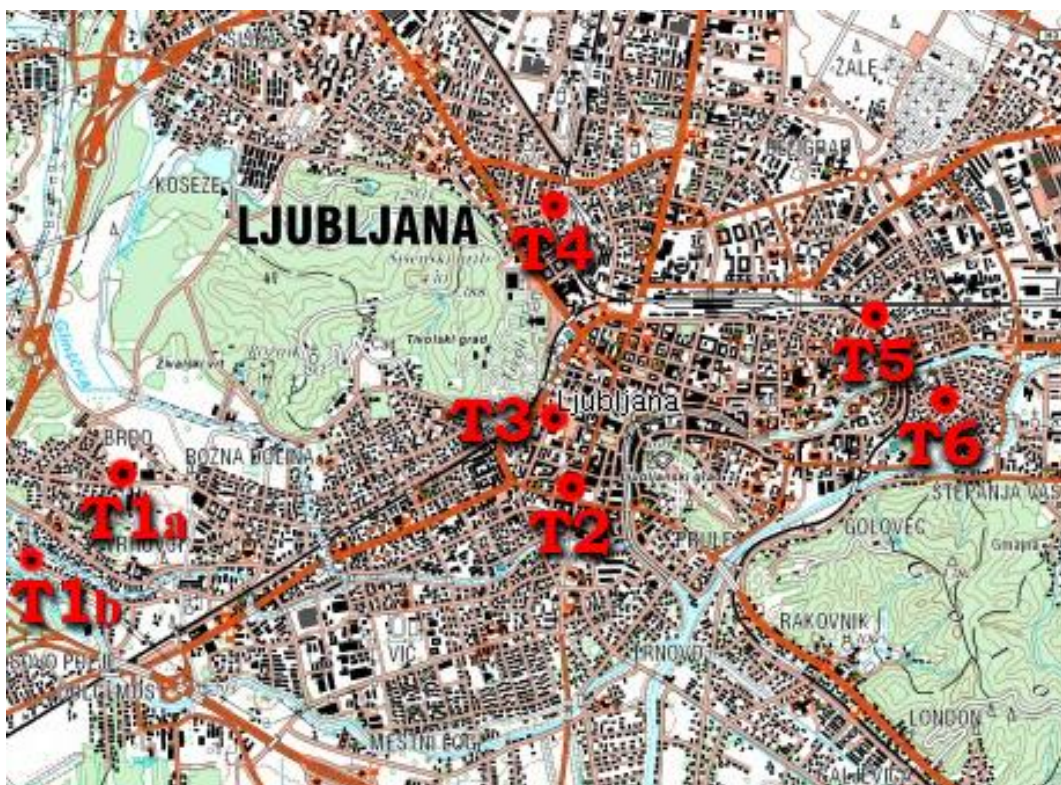
Sam sem se odločil dopolniti njegovo delo s tem, da sem se osredotočil samo na ljubljanske ilegalne tehnike. Tako sem začel brskati po vseh mogočih knjižnicah arhivih tako sem šel v mesni arhiva, pa mestnega muzeja, NUK. Največ koristnih informacij pa sem dobil v Muzeju novejših zgodovine, kjer imajo v knjižnici največ zbranega materiala. Začel sem brskati po neskončnih številkah mesečnika Borec in drugih publikacij. Prijazna knjižničarka Darja Urbanc mi je povedala, da je v sklopu ZB NOB obstajala skupnost Partizanskih tehnikov in tiskarjev. Ta podatek me je zelo razveselil in hitro sem to informacijo preveril pri Zvezi borcev. Tako sem od tajnice, zaposlene pri Zvezi borcev, dobil kontakt starejšega gospoda Ignaca Gregorača (01/519 48 58), ki mi je povedal, da se še vedno redno dobivajo vsak prvi torek v mesecu ob 17. uri v gostilni Šestica.

Za svoje raziskovalno delo sem se odločil narediti intervjuje z njimi. Težava, na katero sem naletel, je, da so to večinoma že zelo stari ljudje in da je vsako dogovarjanje z njimi zelo težavno in počasno, a svojega truda vredno. Tako sem izvedel kar nekaj intervjujev z edinima še živečima sodelavcema Tiskarne Podmornica, tiskarjem Slavkom Krušnikom in kurirjem Janezom Erbežnikom. Krušnik me je celo povabil na voden ogled Podmornice 9. maja, ko poteka pohod ob žici okupirane Ljubljane. Podmornico sem si šel prej tudi sam ogledat.

Pri svojem delu sem kot šolan fotograf uporabljal veliko fotografskega gradiva. To se mi zdi zelo pomembno, saj se iz fotografij lahko zbere več koristnih informacij. Primerjal sem prvotno stanje z današnjim in si tako skozi objektiv ogledal vse lokacije. Po lastni presoji sem izbiral fotografije, ki so po mojem mnenjunajbolje poudarile razmere in okoliščine, v katerih so tiskarji in drugi delavci v ilegalnih tiskarnah delovali. Fotografije sem dobil v Muzeju novejših zgodovine, eno sem dobil iz Mestnega muzeja v Ljubljani, vse druge pa sem naredil sam na terenu.

Ogledal sem si tudi vse lokacije, na katerih so delovale ilegalne tiskarne, in pri vsaki od njih tudi naključno spraševal ljudi o njihovem delovanju. Vsako od tiskarn sem fotografiral in poskušal dobiti kakršnokoli materialno gradivo o njih in njihovem delovanju.

3.1 Terensko lociranje partizanskih tiskarn v Ljubljani

Slika 17: Zemljevid Ljubljane v današnjem času, Žiga Gorišek

Legenda:

- T1a: Tiskarna Podmornica, Cesta na Brdo 50
- T1b: Tiskarna Podmornica, Kozarje (današnja cesta Dolomitskega odreda 137)
- T2: Tiskarna Tunel, Emonska cesta 2
- T3: Tiskarna Toneta Tomšiča, Šubičeva ulica 3
- T4: Tiskarna Tehnika, Jernejeva ulica 47 (današnja Ulica Milana Majcna)
- T5: Tiskarna Jama ali Truga, Zelena jama ulica Pod Ježami 17
- T6: Cinkografija, Kodeljevo

Tiskarne sem postavil od T1 do T6, kot si je njihovo delovanje sledilo (slika 17). Namerno sem jih postavil na zemljevid današnjega stanja Ljubljane. Takrat je bila skoraj večina ilegalnih tiskarn na obrobju mesta Ljubljane, razen T2 (Tunel) in T3 (Toneta Tomšiča), ki so bile v samem centru. Če pogledamo zemljevid danes, lahko dobimo občutek, da so zelo blizu centra Ljubljane, kar nam pove, da se je v 60 letih mestno jedro Ljubljane bistveno spremenilo.

Pri lociranju ilegalnih tiskarn sem imel težave pri točnem lociranju poslopij, na katerih so se ta nahajala. Med vojno je bila recimo vas Kozarje zraven Ljubljane, danes je ta že del mesta. Veliko hišnih številk sploh ne obstaja več, kot recimo Emonska 2 (gradbišče novega NUK-a) ter Pod Ježami 17 (tam je sicer nova hiša, vendar je bila stara bolj v ozadju, kjer je danes Papir servis Ljubljana). Nekaterе ulice so se od vojne do zdaj preimenovalе, kot recimo Jernejeva ulica 47 je postala Ulica Milana Majcna ter Adamič Lundrova 34, ki je zdaj Goce Delčeva 31.

3.1.1 Tiskarna Podmornica

Slika 18: Hiša, v kateri je še vedno ohranjena tiskarna Podmornica, Žiga Gorišek

To je edina še ohranjena ilegalna tiskarna v Ljubljani (slika 18). Kljub prenovi hiše je prostor ostal nespremenjen. Hiša je bila prvotno last Centralnega komiteja KPS, po vojni pa je postal

lastnik Anton Bizjak. Na tej lokaciji zdaj živi družina Čotar, ki se tega zgodovinskega prostora ne veseli preveč. Njihov položaj lahko razumem, saj za vzdrževanje in ohranjanje prostora od države niso dobili nič. Tako sem ob obisku začutil negativen odnos do edinega še ohranjenega spomina na ilegalno tiskarstvo v Ljubljani.

V prejšnjem sistemu, ko so za ta del zgodovine bolj skrbeli, je bilo redno veliko obiskov osnovnih šol. V zgornjem delu je tako še vedno razstavljeno veliko fotografij in tiskovin, ki so ponazarjale takratno delo Podmornice. Poudariti moram, da gre za edino še ohranjeno tiskarno v Ljubljani, ki ima še vso originalno opremo razen tiskarskega stroja, ki je se je izgubil neznano kam. V sklopu diplomskega dela sem želel odkriti, kam je tiskarski stroj izginil. Ko so Italijani odkrili Podmornico v Dolomitih, so tiskarski stroj zasegli. Po vojni ga je imel Muzej novejšje zgodovine, potem so ga nekam ali nekomu posodili. Omenili so mi, da bi mogoče bil v avli Dela. Tako sem se povezal z Delom in ugotovil, da so to napačne informacije, saj tega stroja niso nikoli imeli.

Ko sem šel prvič na ogled v Podmornico, lastnikov še ni bilo doma. Tako sem imel čas ter izprašal štiri mimoidoče, in vsi so vedeli za ilegalno tiskarno Podmornica. To ni nič presenetljivega, saj ima hiša spominsko ploščo in zraven še postajo mestnega prometa LPP, ki se ravno tako imenuje Podmornica. Spet lahko vidimo, kako pomembna so spominska obeležja. Ko sem se zapletel v daljši pogovor z mimoidočimi, sem izvedel, da se vsi spomnijo, da so bili s šolo v podmornici. Vsi po vrsti so dajali podoben odgovor; da se spomnijo strmih stopnic, temnega in mrzlega prostora.

Na vidnem delu hiše je lepo vidna spominska plošča, ki mimoidočim pove, zakaj se avtobusna postaja mestnega prometa imenuje Podmornica (slika 19).

Slika 19: Spominska plošča, Žiga Gorišek

V glavnem prostoru, iz katerega se dostopa v skrivališče, so ohranjene fotografije skoraj vseh sodelavcev v Podmornici. Vitrino sem večkrat fotografiral in potem računalniško obdelal, da sem dobil vse fotografije v približno isti ravnini. Težavo sem imel, ker je bilo vse založeno, kar mi je onemogočalo boljše fotografiranje. Slike sem v Adobe Photoshopu izrezal in jih zložil podobno kot v vitrini. Slike so v prilogi.

Vhod v Podmornico je bil narejen pod stranišno školjko. Posebnost tega vhoda je tudi v tem, da je WC tudi deloval. Vhod se je po tračnicah na protiutež odmaknil pod stranišno školjko.

Slika 20: Vhod v podzemni prostor, Žiga Gorišek

Po strmih stopnicah je treba vstopiti v ozek hodnik več kot dva metra nižje (slika 20 in 21). Prostor v tiskarni je velik 3 x 2,5 m in visok 2 m. Prostor so po vojni adaptirali, tako da so naredili betonske zidove in na tla položili deske. Voda se zato danes v Podmornici ne nabira več.

Slika 21: Za stopnicami delovni prostor, Žiga Gorišek

V prostoru je še vedno ohranjenih nekaj omar, svinčenih črk ter tiskarski stroj, ki pa ni originalen (slika 21, 22 in 23). Zob časa, pa čeprav gre za relativno ohranjen prostor, se čuti tudi tukaj. Voda ne vdira več, je pa zato vlaga tista, ki počasi napihuje lesene eksponate.

Slika 22: Omara za stavljenje svinčenih črk, Žiga Gorišek

Slika 23: Delovni prostor, Žiga Gorišek

Slika 24: Omara za odlaganje natisnjenega papirja

Slika 25: Tiskarski stroj Tigel, Žiga Gorišek

Stroj ni originalen, je znamke Tigel (slika 24 in 25). Je na nožni pogon in spada med stroje za visoki tisk ali knjigotisk. Princip delovanja je isti kot pri ročnem Tiglu, ki je bil prej v Podmornici. Papir se tudi pri tem stroju vlaga ročno, podoben je tudi princip nanašanja barve iz barvnika na okroglo ploščo, kjer se z valji razmaže barva, ti nato z barvo namažejo izbočene dele na klišeju. Ko se ročno vstavi še papir, ga stroj stisne ob kliše in tako nastane odtis. Na tak način so v Podmornici naredili od 700 do 800 odtisov na uro.

Slika 26: Detajl tiskarskega stroja Tigel, Žiga Gorišek

3.1.2 Tiskarna Tunel

Hiše oziroma objekta ni več (slika 27 in 28). Na tem naslovu je kasneje stala tekstilna tovarna Angora, ki pa so jo sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja podrli za izgradnjo nove univerzitetne knjižnice. Ker je tovarna stoji na ostankih rimskega časa, so bila za gradnjo novega objekta potrebna arheološka izkopavanja. Vse skupaj se je zaradi različnih dejavnikov zavleklo, tako da je na tem mestu še vedno gradbišče novega NUK-a.

Ko sem se potikal po gradbišču zraven blokov, sem naletel na dva stanovalca. Oba sta bila starejša od 50 let in oba živita na omenjeni lokaciji že celo svoje življenje. Namerno sem spraševal starejše ljudi, ker sem že na prejšnjih ogledih spoznal, da mlajši ne poznajo partizanskih tiskarn, starejši pa mogoče Podmornico.

Oba sta se spomnila prejšnjega stanja pred rušitvijo. Rekla sta mi, da je šlo za nizko, a veliko stavbo z atrijem, ki je imela vhod proti Križankam. Za tiskarno nista vedela, sta se pa spomnila tovarne Angora. Eden je omenil, da je bila to tovarna zamaškov. Ko sem raziskoval, sem ugotovil, da je na tem mestu res stala trgovina Angora, ki pa ni bila tovarna zamaškov, temveč tekstilna trgovina.

Spominska tabla za to tiskarno ni obstajala. Od tiskarne razen fotografije, ki sem jo uporabil v prvem delu, in nekaj natisnjenega gradiva ni ostalo nič ohranjenega.

Slika 27: Današnje stanje Tiskarne Tunel, Žiga Gorišek

Slika 28: Gradbišče novega NUK-a, Žiga Gorišek

3.1.3 Tiskarna Toneta Tomšiča

Objekta, v katerem je bila locirana ilegalna Tiskarna Toneta Tomšiča, ni več (slika 29). Na tem mestu so sedaj garaže bloka, ki je bil zgrajen po vojni. Fotografiral sem približno mesto, kjer je po vsej verjetnosti tiskarna stala. Ohranjena je spominska plošča, ki je vzdana v sosednji blok (slika 29). V Muzeju novejšje zgodovine je še vedno ohranjen izdajalski listič, ki je povzročil odkritje ilegalne tiskarne. Na njem piše: »V Šubičevi ul. 3 so in prihajajo komunisti.« Iz italijanskega arhiva jim je uspelo celo pridobiti 40 klišejev in 16 fotografij, ki jih je napravil okupator ob odkritju tiskarne.

Na tej lokaciji sem izprašal tri osebe. Dve izmed njih stanujejo v blokih, ki so v neposredni bližini. Tretja oseba pa je bil policist, ki je stražil objekt policije. Odgovor vseh treh je bil enak. Vsi so vedeli, kje se nahaja spominska plošča in da je nekoč tu delovala partizanska tiskarna. Vsi so mislili, da je bila to hiša, na kateri je vzdana spominska plošča, a sem jim povedal, da je morala biti to nižja hiša na drugi strani bloka, kjer so sedaj garaže. O tem ni nihče vedel nič oziroma mi ni znal pokazati točnega položaja. Lokacijo sem potem fotografiral na podlagi izvirnika. Vedel sem, da je bila to sosednja hiša od policije in da jo je od nje ločil samo manjši zid.

Slika 29: Približna lokacija Tiskarne Toneta Tomšiča, Žiga Gorišek

Slika 30: Spominska plošča, Žiga Gorišek

3.1.4 Tiskarna Tehnika

Slika 31: Slika, ki jo prikazujejo vsi viri, Žiga Gorišek

Ko sem se odpravil na ogled te lokacije, sem pričakoval, da hiše ni več. Presenečen sem videl, da identična hiša, z isto fasado, še vedno stoji (slika 31). Navdušen sem potrkal na vrata hiše, a od gospodinje nisem izvedel ničesar. Sploh ni vedela za kakršnokoli tiskarno. Ko me je tako odslovila, mi je še na hitro povedala, da ni dolgo tukaj in naj potrkam na sosednjo hišo. Ko sem potrkal na druga vrata, mi je odprl mlajši moški, ki je v oddaljenem spominu vedel za tiskarno. Takoj je poklical očeta, ki mi je povedal, da je res tu bila tiskarna, vendar ne v hiši, ki je na sliki, temveč v delavnici za hišo. Vsi viri kažejo fotografijo hiše, v kateri je lastnik živel. V resnici pa je bila tiskarna v sosednjem objektu za hišo, ki tudi še vedno stoji (slika 32). Kasneje so mu dogradili še novejši del, luknjo, v kateri je bila tiskarna, pa preuredili v klet. Zdaj imajo na tem mestu livarno in lastnik se še spominja, da je bil tu prostor, v katerem so se igrali. Od tiskarne razen samega objekta ni ohranjeno ničesar. V hiši, ki je na vseh fotografijah, živijo zdaj drugi ljudje, lastnik delavnice pa je sin Uroš Ogrin. Nedaleč stran od hiše je pod streli umrl Alojz Ajdišek, ki se je poskušal prebiti iz obkoljene hiše. Tega in še nekaj drugih dogodkov se spominja lastnik livarne, ki pa je z leti vse skupaj malo zamešal. Omenjal mi je še eno drugo tiskarno in govoril o spominski tabli ubitim iz te tiskarne. Podatke in spominsko tablo sem si potem ogledal ter na podlagi napačnih podatkov sklepal, da je moral gospod zamešati različne dogodke.

Hiša nima spominske table, v Muzeju novejšje zgodovine pa je ohranjen samo letak z napisom Per la difesa dell'U.R.S.S. ...

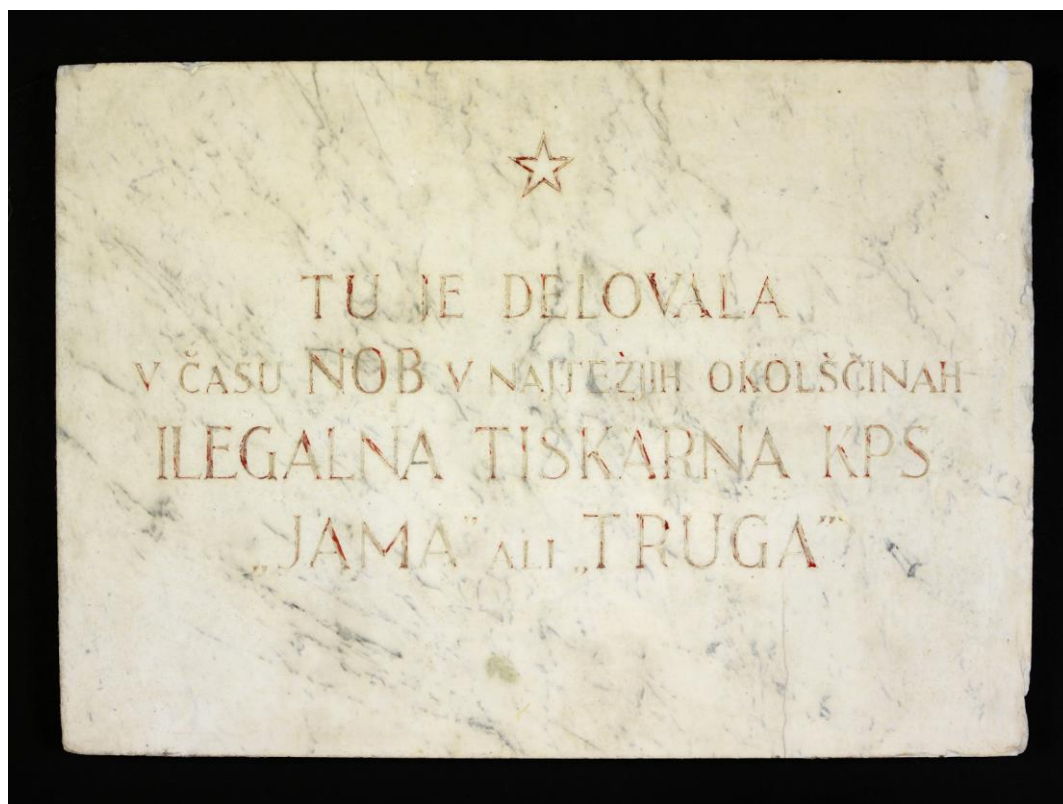
Slika 32: Objekt, v katerem je bila tiskarna Tehnika, Žiga Gorišek

3.1.5 Tiskarna Jama ali Truga

Hiše tudi na tej lokaciji ni več (slika 33). To lahko razumemo, saj je bil ta objekt že takrat bolj v slabem stanju. So pa bili ostanki tega objekta vidni še v letu 1993, ko je komisija regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v Ljubljani podala strokovno mnenje, da so ostanki ilegalne Tiskarne Jama ali Truga pretežno neoriginalni ter dotrajani in posledično primerni za rušenje. Spominska plošča je bila tako leta 1996 deportirana v Mestni muzej. Na tej hišni številki je zdaj nova hiša, stara pa je morala stati malo bližje današnji zbiralnici starega papirja – Papir servis. Še vedno pa lahko vidimo vrtačo, v kateri naj bi tiskarna stala. Vprašal sem dva mimoidoča. Ko sem spraševal mimoidoče ljudi, o tiskarni niso vedeli ničesar. Ko so me vprašali, zakaj me to zanima, in sem jim opisal malo več podrobnosti, se je eden spomnil table, ki je bila dolgo časa menda tu.

Ko sem se pozanimal po različnih institucijah, sem odkril, da spominsko ploščo hranijo v Mestnem muzeju. Dobil sem kontakt depojain poslali so mi fotografijo omenjene spominske

plošče. Ta tiskarna je delovala 14 dni in ima spominsko obeležje, kar je pa tudi edino, kar je ohranjenega (slika 33).

Slika 33: Spominska plošča, Mestni muzej (foto: Matevž Peternostra)

Slika 34: Približna lokacija tiskarne Jama ali Truga

3.1.6 Cinkografija in tiskarna

Slika 35: Hiša, v kateri je še vedno ohranjen prostor cinkografije, Žiga Gorišek

Težava, ki sem jo imel pri lociranju tega objekta, je bila, da nikjer nisem našel ulice z imenom Adamič Lundrova ulica 34 (slika 35). To ulico omenjajo vsi viri, v katerih je omenjena Cinkografija. Ko sem tako raziskoval po Kodeljevem in spraševal izključno starejše ljudi, nihče o cinkografiji ni vedel ničesar. Pri tem je zanimivo, da sem šel takrat, ko sem iskal to hišo, večkrat mimo nje. Takrat sem obupal in se napolnil v knjižnico, kjer sem pogledal v knjigo starih Ljubljanskih uličnih imen. Tam sem odkril, da je Adamič Lundrova ulica po vojni postala Goce Delčeva ulica. Ta podatek me je zelo razveselil, saj sem že mislil, da je ne bom nikoli našel. Tako sem šel zopet na teren in iskal hišo v omenjeni ulici na številki 34. Cinkografije pa ni bilo na tej hišni številki in tako sem zopet iskal hišo. Na srečo sem s seboj imel tudi staro fotografijo hiše in jo primerjal s hišami v ulici. Ko bi kmalu spet obupal, sem naletel na prijazno gospo, ki je bila prva na Kodeljevem, da je vedela za Cinkografijo. Pokazala mi je sosednjo hišo na številki 31. Na Kodeljevem sem izprašal približno 5 ljudi, a nihče ni vedel za cinkografijo ali tiskarno. Naj še enkrat omenim, da sem izpraševal izključno starejše in tiste, ki tu živijo že celo življenje. Zelo nenavadno se mi je zdelo, da nihče ni vedel za ta objekt, pa še spominsko tablo je imel dolga leta.

Končno sem stal pred hišo, v kateri je moj pradedek zgradil bunker. Vse druge so že prej propadle ali pa bile tako ali drugače uničene. Ko sem pozvonil, mi je odprla gospa Goršič, ki

na tem naslovu živi slabih 40 let. To hišo so kupili od Borisa Raceta, ki se je takrat preselil v Trst. Pove, da je bil še pred dvema letoma živ. Odpeljala me je v klet pod stopnišče, kjer se nahaja vhod v bunker. Tako sem prvič stal pred delom mojega pradedka, ki ga nikoli nisem poznal. Vhod v skrivališče je zdaj pokrit z železnim pokrovom, takrat pa se je zapiral s posebnim sistemom, ki se je po tračnicah umaknil v notranjost bunkerja. Da skrivališče sploh še obstaja, se moramo zahvaliti Borisu Racetu in tudi družini Goršič, ki so ohranili bunker do današnjih dni. Race je v času po vojni celo postavil spominsko ploščo, ki pa danes na žalost ne stoji več. Z leti je propadla ter s stene padla na tla in se razbila.

Bunker sem si tudi ogledal (slika 36). Ko sem vstopil skozi ozko luknjo, globoko približno meter in pol, se je na levo odprl manjši rov, dolg 2 metra. Še vedno so vidne tračnice, ki so nosile betonski pokrov, in luknja, v katero se je umaknil (slika 36 in 42). Ko sem se zopet spustil še kakšen meter nižje, se je na desni odprl 5 metrov dolg rov stojne višine, ki me je popeljal v glavni prostor (slika 37, 38 in 39). Sam prostor me je s svojo velikostjo presenetil, saj ima 2,5 x 3 m in 3,5 m višine. Čas je naredil svoje, saj je v šestdesetih letih s stene popadala večina ploščic. V tem obdobju je bunker večkrat poplavilo in tudi nekaj manjših potresov je bilo, tako da je bilo stanje pričakovano. Še vedno je ohranjeno korito ter ročna vodna črpalka (slika 40). Na zidu je tudi ostanek pipe, ki je zaradi starosti in verjetno tudi kislin, ki so jih takrat uporabljali, vsa oksidirana (slika 41). Gospa mi je tudi povedala, da so pri prenovi hiše odkrili vrsto zazidanih žic, ki so služile za opozorilno luč, zvonec in elektriko.

Slika 36: Vhod pod stopnicami, Žiga Gorišek

Slika 37: Tračnice, po katerih se je vhod umaknil v za to prirejen prostor, Žiga Gorišek

Celoten kletni prostor bi bil potreben prenove. Na srečo ali nesrečo so v Ljubljani ohranjena samo dva takšna podzemna prostora. Želim si, da bi država poskrbela za nujno ohranitev kot zgodovinski spomin na takratno težko in požrtvovalno delo v teh podzemnih zaporih.

Slika 38: Pet metrov dolg hodnik, Žiga Gorišek

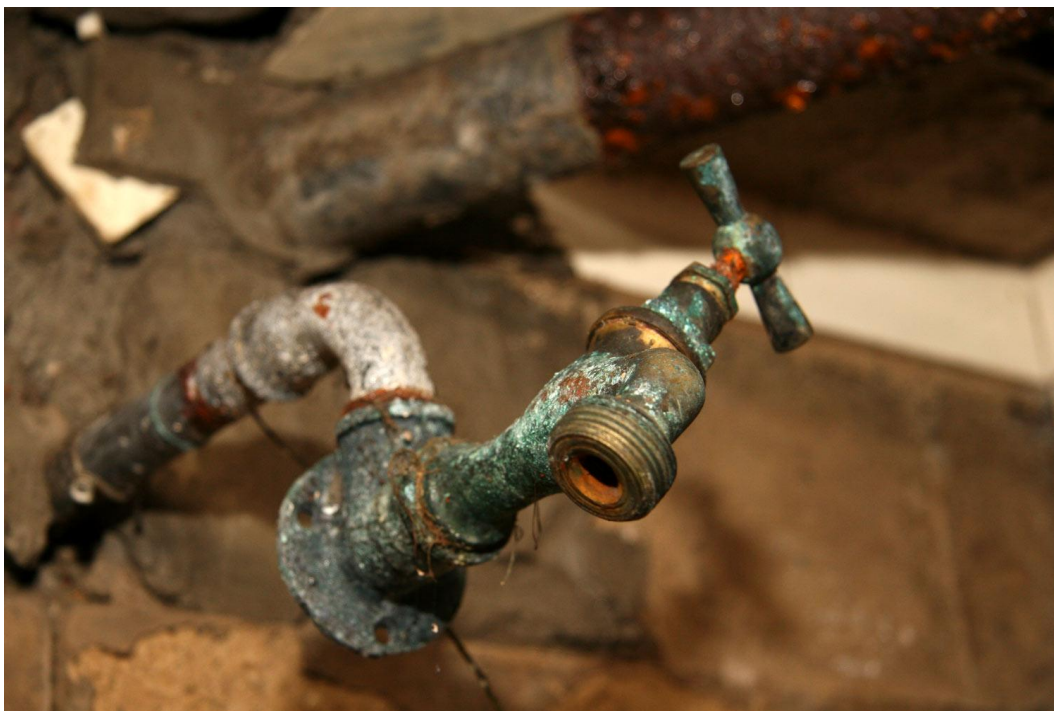
Slika 39: Slabo stanje Cinkografije, Žiga Gorišek

Slika 40: Zob časa že pošteno grize tudi v ploščice.

Slika 41: Korito in vodna črpalka, Žiga Gorišek

Slika 42: Vodna pipa, Žiga Gorišek

Slika 43: Izhod, Žiga Gorišek

3.2 Intervjuji

3.2.1 Slavko Krušnik - Mihec

Ko sem začel odkrivati imena tiskarjev, stavcev, kurirjev in vseh, ki so pri ilegalnih tiskarnah v Ljubljani sodelovali, sem se vprašal, koliko mi jih bo uspelo sploh dobiti. Zavedal sem se, da je od takrat minilo že veliko let in da je velika večina njih že verjetno preminula.

Svojega raziskovanja sem se lotil tako, da sem klical na ZZB-NOB. Tam sem izvedel, da obstaja skupnost partizanskih tehnikov in tiskarjev. Dobil sem kontakt gospoda Ignaca Gregorača, ki mi je povedal, da ta skupnost resnično obstaja in da se dobivajo vsak prvi torek v mesecu ob 17. uri v gostilni Šestica.

Tako sem šel prvič samo informativno pogledat, kako je to videti. Ko sem prišel v Šestico, sem tam vprašal natakara, če se resnično tu dobivajo kakšni partizani. Pokazal mi je mizo, ob kateri je sedel samo en gospod. Tako sem pristopil in na svoje veliko presenečenje naletel na edinega, takrat še nisem vedel, še živečega tiskarja Slavka Krušnika iz ilegalne tiskarne Podmornica (slika 43).

Slika 44: Slavko Krušnik, Foto: Žiga Gorišek

Slavko se mi je opravičil, češ da jih po navadi pride več (okrog osem). Da je razlog tako majhne udeležbe sneg, ki je tisti dan močno padal. Meni pa je za prvič tako tudi ugajalo, saj sem se lahko posvetil samo eni osebi. Konec koncev sem pisal o ljubljanskih ilegalnih tiskarnah in edini, ki bi mi lahko pomagal, je bil on. Srečala sva se dvakrat, naslednjič čez en mesec, ko je na srečanju bila tudi Elka Ukmar, ki je prav tako delala v partizanski tiskarni. Na začetku je bila partizanka, kasneje, ko jo je pa zadela krogla, pa se je izučila kot ročna stavka v Partizanski tiskarni v Kočevskem Rogu. Ta intervju je tako plod dveh srečanj z zelo zanimivim človekom, ki je preživel in doživel veliko zanimivih trenutkov.

Njegovo pričevanje pa je sledeče:

Kot 18 let star mladenič si je nadel partizansko ime Miha Hudournik, po ptiču, ki je naznanjal revolucijo v knjigi Maksima Gorkija. V bunkerju so ga klicali Miha. Kasneje, ko je šel med

partizane, ga je komisar vprašal po njegovem partizanskem imenu, ko mu je povedal, da je Miha Hudournik, mu je zaradi njegovega puha na obrazu dal ime Mihec.

V organizacijo ga je za delo v ilegalni tiskarni Podmornica 2. junija 1942 vključila narodna heroinja Majda Vrhovnik, ki je takrat skrbela za zvezo čez blok. Bila je študentka medicine, nekaj časa delal kot kurirka, kasneje pa se je priučila za stavljenje. Na žalost so jo nacisti ubili tri tedne pred koncem vojne. Skupaj z Majdo sta šla z vlakom iz Ljubljane do Brezovice, tam jih je pričakala kurirka Darinka Smolinski, ki ga je odpeljala do Tiskarne Podmornica.

Tiskarna je bila zgrajena še pred začetkom vojne in je delovala še pred njegovim prihodom. Pravi, da se spominja prvega dne, ko je prišel delat, ko je strela udarila v transformator in je tako v temi preživel skoraj ves dan. Zaradi strahu si ni upal niti premikati, da ne bi ustvaril kakršnega koli zvoka. Tako je bilo, dokler mu gospodinja Pavla Bizjak ni prinesla luči in nekaj hrane. Opisal mi je razmere, v katerih so delovali. Sam prostor je bil takrat skopan neposredno v ilovico in ni bil izoliran. Po tleh je bilo samo nekaj desk, in vsako jutro sta skupaj z Viktorjem Avsenkom – Janezom, ki je bil ročni stavec, odlila od 3 do 5 veder vode v straniščno školjko. Voda je vdirla vsak dan, ob večjih nalivih pa še bolj. Tako je dobila tiskarna ime Podmornica. Zdaj se to ne dogaja več, saj so stene in strop zabetonirani in voda ne vdira več v podzemni prostor. V prostoru naj bi bilo ohranjenih še nekaj omar, omara za svinčene črke, regali in police za papir. Razstavljen je baje tudi tiskarski stroj, ki pa ni izviren. V spominu mu je ostala tudi selitev iz Podmornice v Kozarje, ko so skozi okno na zadnji strani hiše na skrivaj pred Italijani selili tiskarski material. Takrat je bila nedaleč stran žičnata ograja, bunkerji, skratka velika nevarnost, da bi jih odkrili. Najprej so na tricikel naložili papir in svinčene črke. Na poti proti vasi Brdo se jim je sredi klanca zdrobilo kolo. Tako so morali tricikel skoraj nositi. Pri selitvi so sodelovali štirje, dva iz narodne zaščite ter Avsenek in on. Naslednji dan je Lovro Bizjak preselil še tiskarski stroj, tako da ga je naložil na samokolnico, okoli njega zložil opeke in na vrh posadil še svojega sina Francija, takrat starega 4 leta.

Za tiskanje so uporabljali namizni tiskarski stroj A4 formata Tigel, ki je bil na ročni pogon. Deloval je po načelu knjigotiska, tako da si najprej zložil svinčene črke v kliše, ki si ga nato vstavil v tiskarski stroj. Največ problemov pri tiskanju so imeli zaradi neenakomerne višine črk. Te so prihajale iz različnih tiskarn, kot je bila Ljudska stamparija populare, pred italijansko okupacijo Jugoslovanska tiskarna. Take črke so bile zaradi različne obrabe po višini različne in tako ene črke valjčki za nanos barve niso dosegli. To težavo so reševali tako, da so posamezne črke zdrgnili, nekatere podložili in jih tako spravili v čimboljšo ravnino. Tako delo je bilo zelo zamudno in mučno. Pri takih primerih so si pomagali tudi tako, da so papir predhodno namočili in si s tem olajšali delo. Obstajala je tudi možnost, da so povečali

pritisk na valjih. Naredili so od 700 do 800 odtisov na uro, kar je zelo hitro glede na to, da so morali papir vstavljati ročno. Tiskali so samo v eni barvi in to vedno samo v črni. Z dobavo materiala ni bilo nikoli težav, papir in barvo so vedno imeli. Papir so dobil že vnaprej zrezan na pravi format. Za velike tiskarne kasneje na osvobojenem ozemlju na Dolenjskem so dobivali papir celo iz Milana. Pravi, da so takoj dobili, kar so potrebovali, saj je bila podpora ilegalnemu tiskarstvu kot mediju zelo visoka. Delovnik v tiskarni je potekal od rokopisa pa do rokopisa. Delali so, dokler niso končali, šele takrat so šli počivat. Pove, da se je zgodilo, da so delali tudi dan in noč. Medtem ko so čakali naslednji rokopis, so bili prosti. Bunkerja niso nikoli zapuščali, samo ponoči so šli ven na podstrešje, da so se nadihali svežega zraka skozi okno. Ker ga tako dolgo ni bilo doma, so se morali njegovi starši pred Italijani zagovarjati, da je bil med racijo interniran, da so se rešili nepotrebnih težav.

Takrat so imeli v tiskarni pištolo (F1), ki so bile zelo redke, in direktivo, da se ob vdoru sovražnika ustrelijo. Pove, da verjetno tega ne bi naredil. V času, ko je delal v tiskarni, za druge ilegalne tiskarne ni vedel.

Delo v tiskarni je potekalo v naslednjem vrstnem redu. Ko je eden izmed kurirjev prinesel rokopis, ga je Avsenek ročno stavil. Svinčene črke je zlagal v okvir – kliše in ga potem s strani stisnil. V drugih ilegalnih tiskarnah so poleg svinčenih črk v kliše vstavili tudi cinkografsko ploščo, pribito na leseno ploščo, tako da je bila v isti višini kot črke. V Podmornici se takrat niso posvečali toliko estetiki, saj je šlo bolj za širjenje sporočila in s tem ideje narodnoosvobodilne borbe. Besedilo so stavili v kliše, ki je bil narejen tako, da si črke stavil v dva stolpca. Poravnava je bila obojestranska, črke so se na koncu besedila delile. Ko je bil kliše nastavljen, so ga vstavili v tiskarski stroj Tigel. Medtem ko je tiskar tiskal, je drugi že razdiral kliše in po predalčkih razvrščal črke. Ko je končal, se je lotil stavljenja novega klišaja. Tiskar je medtem že lahko ročno zgibal natisnjene izvode, ki pa niso bili vezani. Če je šlo za bolj bogato izvedbo, kot recimo pesniško zbirko Mateja Bora, so jo dali vezati v legalno knjigoveznico. Pove, da so na Dolenjskem v Partizanski tehniki že imeli svojo knjigoveznico. Eno bolj važnih del, ki so jih natisnili, je bila knjiga VKPb, ki je imela platnice v polkartonu in je bila oblečena v padalsko zeleno svilo.

Ko je bilo gradivo natisnjeno in pakirano, so ga kurirji raznosili po svojih poteh. Pove, da je ljudska fantazija neverjetna in da so bila mesta za skrivanje rokopisov in natisnjenega materiala res povsod. Natisnjene izvode so razpršili na različne načine, eden izmed njih je bila tudi Zinka, ki je imela trafiko na Zmajskem mostu. Tam je bila velika javka in tako je tistim, ki jim je zaupala, ta material posredovala naprej.

Z nasmehom pove, da jim enkrat celo Zihlerl rekel, da je bilo njihovo delo pomembnejše kot delo drugih borcev. Saj je bil tisk natančen, točen kot ura in vedno takoj v javnosti. Tako so ljudje dobivali redne in objektivne informacije s terena.

Kot tiskar je bil v Podmornici slab mesec, saj so se že konec junija 1942 selili na Kozarje. Tam so tiskali do januarja 1943, ko so se zaradi velike nevarnosti belogardistov zopet preselili v Dolomite (Žerovnikov graben). Ko je bilo že vse pripravljeno za delovanje na novi lokaciji, so jo Italijani odkrili. Internirali so vse delavce, ki so bili takrat prisotni. Njega ni bil med njimi, pove pa, da je večina prišla nazaj. Kot tiskar je tako deloval na vseh treh lokacijah.

Po kapitulaciji Italije je bil poslan na osvobojeno območje v Novo mesto. Tam so v tiskarni na stroj velikega formata natisnili nekaj tiskovin in plakatov. Ker se je nemška vojska hitro bližala, so tiskarska stroja iz Novega mesta in Kočevja preselili v gozdove. Tam so na skritem mestu bile že prej postavljene barake. Delo je bilo tam že bolj organizirano. Spominja se, da jih je pestila lakota in žeja. Lovili so deževnico in niso smeli biti izbirčni. Ko sem ga vprašal o stiku z drugimi ljudmi, mi je povedal primer, kako je pripadnik državne varnosti pomotoma zašel v partizansko tiskarno Partizansko 15 v Kočevskem rogu. Bil je domačin in je šel po bližnjici. Tam je naletel na barake, mimo vseh stražarjev prišel do prve in tam potrkal na vrata. Ko so mu odprli, so ga takoj spoznali za partizana. Povedal je, da se je izgubil. Takoj so poklicali Srečka Pleška in ta je odredil, da ne more iti naprej. Takrat ni bilo možnosti, da bi tvegali, in to je bila edina rešitev. Svoje ljudi so poslali do njegove čete, da sporočijo, da je z njim vse v redu. Tam je ostal do konca vojne, kjer so ga izučili za delo v knjigoveznici.

Ko sem ga vprašal, kako je delo v tiskarnah vplivalo nanj, mi pove, da je že pred vojno delal kot tiskar in da se je tudi po njej izučil za tiskarskega mojstra. Takrat je bila navada, da si po mojstrskem izpitu moral opraviti Gutenbergov izpit, tako da si se usedel na mokro gobo. Tako je nekaj časa delal kot tiskar, ko ga je začelo zanimati delo strojnega stavca. Ko se je že skoraj izučil kot stavec, so ga povabili v politiko. Nekaj časa je potem delal kot agid. pro. komisar za rajonsko delo Šiška Bežigrad rajon 2. V času debirokracije je izgubil službo v politiki in se vrnil k Dnevniku kot urednik pri Ljubljanskem časopisu Gradimo. Zatem je bil tri leta upravnik tiskarne pri Narodni banki v Šiški. V tistem času je končal višjo gimnazijo in se začel zanimati za dramaturgijo, današnji AGRFT. Obiskovanje tega študija je na njem pustilo velik pečat, saj ga je z odkrivanjem skrivnosti dramaturgije začelo zanimati kulturno področje. Na pobudo Miška Kranjca je prišel kot tehnični urednik v Cankarjevo založbo. Tam je izdal nekaj knjig v samozaložbi, Vedenje odlično in Smeh stoletij. To takratni partiji ni bilo všeč in je tako izgubil službo. Pove, da takrat ni bila težava dobiti službo in je kasneje delal še

več različnih dejavnosti, recimo kot propagandist pri Triglav filmu, urednik časopisa Viator ... Izdal je tudi 25 knjig, ki pričajo o njegovem zanimivem in humornem pogledu na življenje. Vprašal sem ga, kakšen je današnji spomin na takratno delo v Podmornici.

Pove, da so bili stalno prisotni strah, rane, lakota in mraz. Najhujši pa je bil mraz, ki je ostal v neizbrisnem spominu. Dokler si še hodil, se je dalo potrpeti, ko si se pa ustavil, si pa čisto zmrznil, pravi V primerjavi z drugimi borci je bilo življenje kljub težkim razmeram dokaj civilno. Spominja se dobrih odnosov, ki jih ni nič spremenilo. Včasih so se malo »poribali« zaradi punc, kar pa je bilo za njihova leta čisto normalno. Jih je pa vedno združeval boj proti okupatorju. Za vsak dan niso vedeli, ali bo zadnji, vedno je bila možnost, da bi jih odkrili.

3.2.2 Erbežnik Janez

Slika 45: Erbežnikova kovačija, Cesta Dolomitskega odreda 137, Žiga Gorišek

Na intervjuju z Slavkom Krušnikom sem večkrat slišal, da je še nekaj časa po vojni bil ohranjen bunker, v katerega je bila premeščena Podmornica. Odločil sem se, da preverim, v kakšnem stanju je tiskarna danes. Tako sem na poti do prvotne lokacije Podmornice obiskal še drugo lokacijo na Cesti Dolomitskega odreda 137 v Kozarjah. Predtem sem se napovedal gospodu Janezu Erbežniku (slika 45). Ko sem prišel tja, sem s presenečenjem izvedel, da je bil Erbežnik eden izmed pomembnih kurirjev in oskrbovalcev za ilegalno tiskarno Podmornica. Skrivališče so sicer po vojni preuredili v klet in tudi to s časom zazidali (slika

44). Hiša sicer še stoji, ampak to je tudi vse. Erbežnik na žalost ni ohranil nobene slike in nobenega materialnega gradiva.

Kot sem že omenil, sem bil že od samega začetka presenečen, da sem naletel na še enega živega sodelavca ilegalnih tiskarn v Ljubljani. Srečanja se je veselil tudi on, vsaj tako sem začutil, in z veseljem mi je pripovedoval o svojih izkušnjah iz vojnih časov. Ko zdaj tako premlevam njegovo življenjsko zgodbo, ki se deloma prepleta s Krušnikovo, ugotavljam, da se veliko istih oseb pojavlja tudi v njegovi.

Slika 46: Janez Erbežnik, Foto: Žiga Gorišek

Njegovo pričevanje pa je sledeče:

Svojo zgodbo je začel s tem, ko mi je povedal, da so doma imeli kovačijo, in tudi on sam se je izučil za obdelovanje kovin. Vsi v družini so sodelovali z osvobodilno fronto proti okupatorju.

Ko se je Podmornica zaradi bližine italijanskega obroča morala seliti, se je vselila na njihovo kovačijo. Tako sem izvedel, da je on oskrboval Podmornico s papirjem. S triciklom je iz takratne opekarne – tovarne opek na Viču, kjer je bila takrat še železnica, vozil papir do Podmornice. Pove, da so papir na druga imena pošiljali iz Papirnice Vevče. Sodeloval je tudi pri selitvi Podmornice z Brda do Kozarij. Zanimivo, da sem si to selitev zapomnil pri intervjuju s Krušnikom. Tako sem si lahko ustvaril boljši pogled na tiste čase, saj so se ljudi in zgodbe začeli prepletati. Izvedel sem, da je bila Zinka (skrbela je za javko na Zmajskem mostu ter kot kurirka delovala v Tiskarni Toneta Tomšiča) sestanovalka pri Žerovnikarju (bil je železničar), ki je bil ubit, ker je med deskami nosil kliše za tiskanje Slovenskega poročevalca v tiskarno Podmornica. Deske, med katerimi je bil zalepljen skriti rokopis, so mu Italijani zlomili na glavi ter ga na mestu ubili.

Redno je s svojim triciklom, ki je imel dvojno dno, odvažal natisnjeno gradivo. Vozil ga je v skrit bencinski 200-litrski sod, ki je bil zakopan poleg Bokalc. Na pokrovu soda je bila zasajena smrečica. Tja je nosil na javko, dokler ni nekoč naletel na razdrto skrivališče, kar mu je dalo vedeti, da je bilo skrivališče izdano. Natisnjeno gradivo je vozil tudi v hišo pri Peskah do partizana Pajota. Tam je bilo skrivališče za javke in begunce, ki so ga Italijani tudi odkrili. Tiskarje so v glavnem hranili s krušnimi kartami, ki so jih dobili od dokumentne tehnike. S smehom pove, da so se na te krušne karte prehranjevali vsi v Dolomitskem odredu in da so hitro spraznili vse trgovine v bližini. Pove tudi, da sta s sestro skrbela za tiskarja Krušnika in Avsenka, ki sta takrat delovala v podzemnem bunkerju njihove domačije. Naročeno mu je bilo, da jih pod nobenim pogojem ne izpusti iz hiše, saj je bila varnost na prvem mestu. Opisal mi je, kako so odpirali vhod, ki je bil pod strojem za obdelovanje kovine. To si naredil tako, da si snel pogonski jermen s stroja in tako odprl vhod, ki je bil narejen na protiutež. Pove, da je bilo skrivališče v njihovi kovačiji večje od prejšnjega. S tiskarji so se tako večkrat pošalili, da je to pravzaprav hotel. Kot je že Krušnik rekel, so na podstrešju imeli zajce, in to je bil tudi edini prostor, kamor sta se lahko tiskarja umaknila.

Ko so partizani zažgali grad na Bokalcu, je poleg ostalo polje, polno ajde. OF je odredil, da so ženske šle ob polni luni žet ajdo. Naslednji dan je italijanska vojska naredila obširno racijo, v kateri so aretirali tudi njegovo sestro. Ker se je Centralna tehnika bala, da bi jih odkrili, so še isti dan evakuirali tiskarno in se selili v Dolomite.

Pove, da je kot kurir nosil natisnjeno gradivo tudi čez mejo na nemško stran do Medvod. Po kurirskem služenju v Podmornici je šel med partizane v brigado Toneta Tomšiča. Tam je bil nekaj časa, dokler ga ni zadela letalska granata, ki je padla v njegovo bližino. Ranjenega so ga Nemci ujeli in poslali v Dachau. Tam so ga namestili v oddelek, v katerem so delali poskuse

na ljudeh. Pove, da so ga enkrat za štiri dni zaprli v sobo, polno vode, ki mu je segala do pasu in je na robovih ob steni zmrzovala. Po štirih dneh so ga dali ven in ugotovili, da ima v kolenih vodo. Tako pohabljen je moral delati fizična dela, dokler ga niso prestavili v drugo taborišče. Preden so ga premestili, so mu rekli, da gre v pivovarno. To je bila namreč tovarna, kjer so res delali pivo, vendar so bili to pivo in druge alkoholne pijače zastrupljeni. Ta alkohol so pošiljali na rusko fronto, saj so vedeli, da Rusi radi pijejo. Tak alkohol so skrili po bunkerjih in hišah. Spominja se, da je njegov sojetnik spil eno takšno pivo in čez 20 minut s peno na ustih obležal na tleh. Na obdukciji so baje ugotovili, da je imel zažgana vsa prebavila. Ko je bil v taborišču, je moral pospravljati ruševine, kmalu so ga uporabili kot kovinarja, kjer se je tudi izučil za varjenje vseh mogočih materialov. V taboriščih je preživel 18 mesecev, dokler niso s sojetniki zbežali iz taborišča in skoraj večino poti do Slovenije prepešali. Vmes so se oborožili in celo enkrat spopadli s skupino Nemcev, ki so jih vse pobili. Prečkali so jezera, hribe, se težko prebili do Slovenije in kot partizani dočakali osvoboditev.

3.3 Delavci v ilegalnih tiskarnah v Ljubljani

Iz različnih virov se mi je uspelo dokopati do dokaj natančnega seznama ljudi, ki so bili aktivni s svojim delom v ilegalnih tiskarnah po Ljubljani (preglednica 1). Zanimivo pri tem je, da se imena v tabeli ponavljajo po različnih tiskarnah. Ko sem spraševal Slavka Krušnika, mi je ta rekel, da eden za drugega in za delo drugih ilegalnih tiskarn niso vedeli. Iz tabele pa lahko vidimo, da so nekateri izmed njih delovali v več tiskarnah zapored ali pa tudi hkrati. Se pravi, da za delo vseh tehnik ni vedelo samo vodstvo, ampak tudi ožji sodelavci po tiskarnah. Poleg vseh organizatorjev, gradbenikov, konstruktorjev, kurirjev je v Ljubljani delovalo kar 12 poklicnih grafičnih delavcev. Na veliko žalost od vseh teh ljudi danes živijo samo še Slavko Krušnik, Janez Erbežnik in Mitja Ribičič, do katerega zaradi političnih nesoglasji v tem času nisem mogel priti. Po večkratnem klicanju na Zvezo borcev mi niso dali nobenega kontakta, češ da je zelo star in je v tem času neprimerno obremenjevati človeka, kot je on.

Preglednica 1: Seznam delavcev in sodelavcev po ilegalnih tiskarnah v Ljubljani.

<u>Podmornica</u>	<u>Tunel</u>	<u>Tone Tomšič</u>	<u>Tehnika</u>	<u>Jama - Truga</u>	<u>Cinkografija</u>
Avgust Stare (stanovalec)	Jakob Kranjc (stanovalec)	Gabrijel Škerl (stanovalec)	Janez Turk (stanovalec)	Alojz Jevnikar (stanovalec)	Boris Race (stanovalec + kurir)
Tone Tomšič (vodja CT)	Dušan Kraigher (vodja CT)	Martin Gorišek (gradbeni oddelek CT)	Martin Gorišek + sodelavci (gradbeni oddelek CT)	Martin Gorišek + sodelavci (gradbeni oddelek CT)	Martin Gorišek (gradbeni oddelek CT)
Dušan Kraigher (vodja CT)	Mitja Ribičič (vodstvo CT)	Ivan Petek (gradbeni oddelek CT)	Srečko Pleško - Fiks (tiskarski strojnik)	Stane Cimperman (tiskarski strojnik)	Ivan Petek (gradbeni oddelek CT)
Rudolf Ganziti (vodja gradbenega oddelka)	Rudolf Ganziti (vodja gradbenega oddelka)	Božič (gradbeni oddelek CT)	Rudolf Burič - Buro (ročni stavec)	Rudolf Burič - Buro (ročni stavec)	Franc Piškur (gradbeni oddelek CT)
Ivan Pezdirc + drugi delavci (gradbeni oddelek)	Stane Cimperman (tiskarski strojnik)	Ciril Lukman - Anjo (električist)	Alojz Ajdišek (ročni stavec)	Alojz Tavčar - Klančnik (kurir)	Milena Zor (kuhinja + kurirka)
Stane Cimperman (tiskarski strojnik)	Jure Ribičič (ročni stavec)	Anton Baggia (nov stanovalec + knjigovez)	Bojan Sekula (ročni stavec)		Zlatko Močnik (cinkograf)
Srečko Pleško - Fiks (tiskarski strojnik)	Jože Neuman (ročni stavec)	Zinka Kisovec - Žica (pomoč)			Stane Cimperman (tiskarski strojnik)
Rudolf Burič - Buro (ročni stavec)	Rezka Traven - Roza (pomočnica)	Joža Smerajc - Nada (pomoč)			Karla Cimperman (pomočnica)
Anton Bizjak (nov stanovalec + kurir)	Majda Vrhovnik - Lojzka (kurirka)	Zalka Verbič - Olga (pomoč + kurirka)			
Pepca Bizjak (kuhinja + kurirka)		Alojz Matelič (kurir + zveza)			
Majda Vrhovnik - Lojzka (kurirka)		Vlasto Kopač (dokumentna tehnika)			
Darinka Smolinski (kurirka)		Srečko Pleško - Fiks (tiskarski strojnik)			
Pavel Kovač (pomožni delavec)		Ivan Štrekelj - Florijan (ročni stavec)			
Viktor Avsenek (tiskarski strojnik)		Rudolf Burič - Buro (ročni stavec)			
Slavko Krušnik (tiskarski strojnik)		Boris Kariž (vodja grafičnih in ciklostilnih tehnik)			
Janez Erbežnik (kurir + zveza)					
Erbežnikova sestra (kurirka + kuhinja)					

3.4 Število publikacij po ilegalnih tiskarnah

»Število vseh tiskov ljubljanskih ilegalnih tiskarn je ocenjeno na okoli 1.970.000 izvodov.«⁸

Ker je bilo veliko uničenega in malo zapisanega, sem pri tem raziskovanju imel veliko težav. Ocene, ki sem jih dobil, so približne, ampak nam vseeno lahko ponudijo vpogled v takratno stanje ilegalnih tiskarn. Izračuna sem se sprva lotil tako, da sem iz vseh možnih virov poskušal dobiti čim več informacij o natisnjenih publikacijah v posamezni ilegalni tiskarni. Zelo mi je pomagalo, če je bila omenjena tudi naklada za posamezno publikacijo. Težava pri prav vseh ilegalnih tiskarnah je, da so letaki in parole samo naštete, brez vsakršne naklade. Rešil sem jo tako, da sem v tabelo napisal vse natisnjene publikacije in jih potem razvrstil. Ugotovil sem, da se določene vrste pri vseh tiskarnah ponavljajo. Na primer časopisi, ki so jih v tiskarni Podmornica vedno tiskali v nakladi 6.000 izvodov. Opazil sem tudi, da so recimo v Tiskarni Toneta Tomšiča Delo tiskali v nakladi 5.000 izvodov, Slovenskega poročevalca pa 8.000 izvodov. Kjer ni bilo podatkov, sem na podlagi ugotovljenega tako sam podal število izvodov, ki sem jih zaradi preglednosti označil z rdečo barvo (preglednice od 2–7). Več težav sem imel pri določanju števila letakov, te sem navedel iz skupnega pregleda vseh tiskarn in tako določil nižjo povprečno vrednost 13.000 izvodov. Pri tem sem poskušal biti čim bolj natančen, saj s svojimi izračuni nisem hotel delati krivice požrtvovalnemu delu tiskarjev.

Logično je, da pri daljšem delovanju posamezne ilegalne tiskarne posledično pride do večjega števila natisnjenih publikacij. Pred vsemi tu prednjačita Tiskarna Podmornica in Tiskarna Toneta Tomšiča. Obe tiskarni sta delovali sicer v različnih obdobjih, ki sta se nekaj časa tudi prepletali. Za delovanje Podmornice štejem tudi čas, ko ni bila več na prvotni lokaciji, ker se je sprva preselila v Kozarje in kasneje še v Dolomite. Podmornica je kot tiskarna na vseh treh lokacijah obstajala skoraj 19 mesecev, od tega je bila aktivna 16 mesecev, Tiskarna Toneta Tomšiča pa 7 mesecev. Preostale tiskarne so delovale krajše obdobje. Tunnel je recimo deloval 5 mesecev, Tehnika 2 meseca, Jama ali Truga en mesec in Cinkografija, ki je sicer delovala 8 mesecev, vendar kot tiskarna dobre 3 mesece.

Preglednica 2: Pregled dela Tiskarne Podmornica

<u>Tiskarna Podmornica</u> (september 1941-marec 1943)		
publikacije:	število:	vrsta:
Delo št. 3 (september 1941, 16 str., 8°)	6.000	časopis
Slovenci! (8°)	13.000	letak
IOOF Slovenci!	13.000	letak
Osvobodilna fronta št. 1 (november 1941, 4 str., 4°)	6.000	časopis
Govor Stalina (6. november 1941, 4 str., 4°)	3.000	brošura
Govor Voršnikova (6. november 1941, 6 str., 4°)	3.000	brošura
Osvobodilna fronta št. 2 (december 1941, 4 str., 4°)	6.000	časopis
Osvobodilna fronta št. 3 (december 1941, 4 str., 4°)	6.000	časopis
Manifest vseslovenskega mitinga v Moskvi (16°)	13.000	letak
IOOF Slovenci! (8°)	13.000	letak
Slava padlim narodnim herojem! (16°)	13.000	letak
Fotoportret Slavko Šlander	2.000	razglednica
Fotoportret Ljubo Šercer	2.000	razglednica
Osvobodilna fronta št. 1 (januar 1942, 4 str., 4°)	6.000	časopis
Osvobodilna fronta št. 2 (januar 1942, 4 str., 4°)	6.000	časopis
IOOF Slovenci! (januar 1942, 8°)	13.000	letak
IOOF Slovenci! (februar 1942, 8°)	13.000	letak
Slovenskim staršem in vzgojiteljem (februar 1942, 8°)	13.000	letak
Komunike CK KPS (februar 1942)	13.000	letak
Lenin: Revolucionarna vojska... (1942, 17 str., 16°)	3.000	brošura (Tone Tomšič)
Dimitrov: O kadrih (1942, 8 str., 16°)	3.000	brošura (Tone Tomšič)
Matej Bor: Previharimo viharje (1942, 77 str. žepna izd.)	5.000	pesniška zbirka
Ustava ZSSR (1942, 65 str. 16°)	3.000	brošura (Tone Tomšič)
Izjava glavnega poveljstva slo. part. cet (maj 1942, 8°)	13.000	letak
Dichiarazione, isti naslov, samo da je v italijanščini (maj 1942, 8°)	13.000	letak
Izdajalci razkrinkani (maj 1942, 8°)	13.000	letak
Delo št. 4 (november 1942, 31 str., 8°)	6.000	časopis (Tehnika)
Delo št. 5 (november 1942, 34 str., 8°)	6.000	časopis (Tone Tomšič)
Delavska enotnost št. 1 (november 1942, 4 str., 4°)	6.000	časopis
Slov. kristjan, v boj zoper belo gardo (december 1942, 14 str., 16°)	3.000	brošura (Tone Tomšič)
Poslanica primorskim Slovencem (december 1942, 8 str., 16°)	3.000	brošura
Zavednim in prisilno mobiliziranim! (8°)	13.000	letak (Tone Tomšič)
Poziv vsem Slov., ki so sposobni nositi orožje! (8°)	13.000	letak (Tone Tomšič)

Preglednica 3: Pregled dela Tiskarne Tunel

<u>Tiskarna Tunel</u> (februar 1942-junij 1942)		
publikacije:	število:	vrsta:
Lasciapassare (prepustnica)	2.000	obrazec
Carta d'identita (osebna izkaznica)	13.000	izkaznica
Sokol v borbi za svobodo (1942, 12 str., 8°)	5.000	časopis
Delo št. 2 (maj 1942, 22 str. 8°)	5.000	časopis
Posebna izdaja: Slovenski poročevalec (maj 1942, 4 str., 4°)	5.000	časopis
Izjava glavnega poveljstva slov. parti. cet (maj 1942)	5.000	plakat (manjši format Podmornica)
partizanske izkaznice	13.000	izkaznica
partizanske prepustnice	2.000	obrazec
obrazec za prvo narodno posojilo	2.000	obrazec
ovitek za Slovenski zbornik (1942, ilustracija Vlasta Kopača)	5.000	ovitek
Fotoportret Tone Tomšič	2.000	razglednica
Osvobodilna fronta št. 2 (junij 1942, 4 str., 4°)	5.000	časopis
Delo št. 3 (junij 1942, 14 str. 8°)	5.000	časopis

Preglednica 4: Pregled dela Tiskarne Tunel

<u>Tiskarna Tone Tomšič</u> (avgust 1942-22. februar 1943)		
publikacije:	število:	vrsta:
Dimitrov: O kadrih (1942, 11 str., 16°)	3.000	brošura (Podmornica)
Lenin: Revolucionarna vojska... (1942, 16 str., 16°)	3.000	brošura (Podmornica)
Slov. kristjan, v boj zoper belo gardo (september 1942, 12 str., M8°)	3.000	brošura (Podmornica)
Delo št. 3 (september 1942, 20 str., 8°)	5.000	časopis
Ustava ZSSR (september 1942, 58 str. 16°)	3.000	brošura (Podmornica)
Stalin: O nacionalnem vprašanju (oktober 1942, 46 str., 16°)	3.000	brošura
Delo št. 5 (november 1942, 42 str., 8°)	5.000	časopis (Podmornica brez ilustracij)
Slovenci! (oktober 1942, 8°)	13.000	letak
Zavednim in prisilno mobiliziranim! (november 1942, 8°)	13.000	letak (Podmornica)
Poziv vsem Slov., ki so sposobni nositi orožje! (8°)	13.000	letak (Podmornica in Jama)
Slovenski poročevalec (november 1942, 16 str., 8°)	8.000	časopis
Govor Stalina (december 1942, 5 str., 4°)	3.000	brošura
Slovenski poročevalec (december 1942, 8 str., 8°)	8.000	časopis
Tovariši in Tovarišice (december 1942, 8°)	13.000	letak
živilske karte	7 x 1.800	obrazec
Lenin in Stalin (januar 1943)	8.500	brošura

Preglednica 5: Pregled dela Tiskarne Tehnika

<u>Tiskarna Tehnika</u> (8. avgust 1942-23. september 1942, v obratovanju slab mesec)		
publikacije:	število:	vrsta:
Per la difesa del'U.R.S.S., per la ... (avgust 1942, 8°)	13.000	letak
Odredba glavnega poveljstva slo. part. vojske (avgust 1942, 8°)	15.000	letak
IOOF Slovenci! (avgust 1942, 8°)	13.900	letak
Slovenci! (avgust 1942, 8°)	13.000	letak
nemške legitimacije	2.000	obrazec
Delo št. 4 (september 1942, 8°)	3.000	časopis (Podmornica)

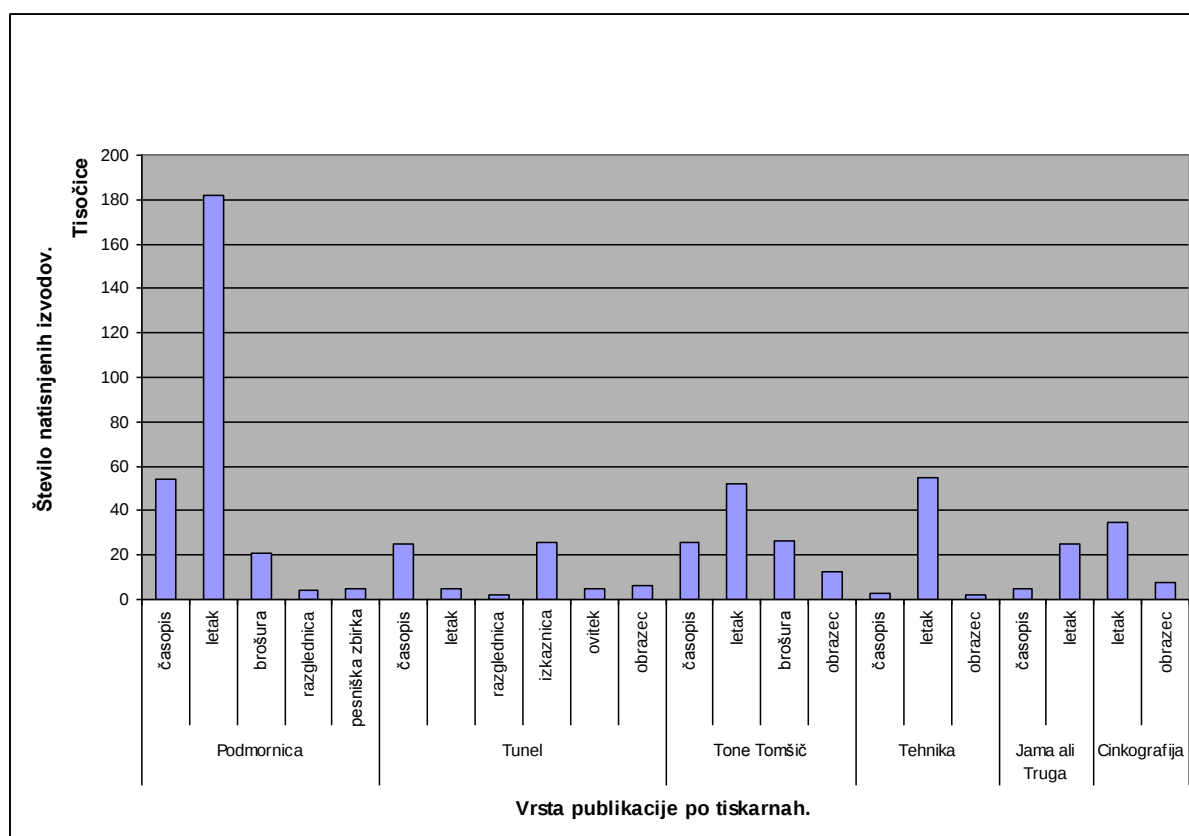
Preglednica 6: Pregled dela Tiskarne Jama ali Truga

<u>Tiskarna Jama ali Truga</u> (10.22. december 1942)		
publikacije:	število:	vrsta:
Sokol v borbi za svobodo št. 2 (december 1942, 28 str., 8°)	5.000	časopis
Poziv vsem Slov., ki so sposobni nositi orožje! (8°)	10.000	letak (Tone Tomšič in Podmornica)
neznani letaki	15.000	letak

Preglednica 7: Pregled dela tiskarne Cinkografija

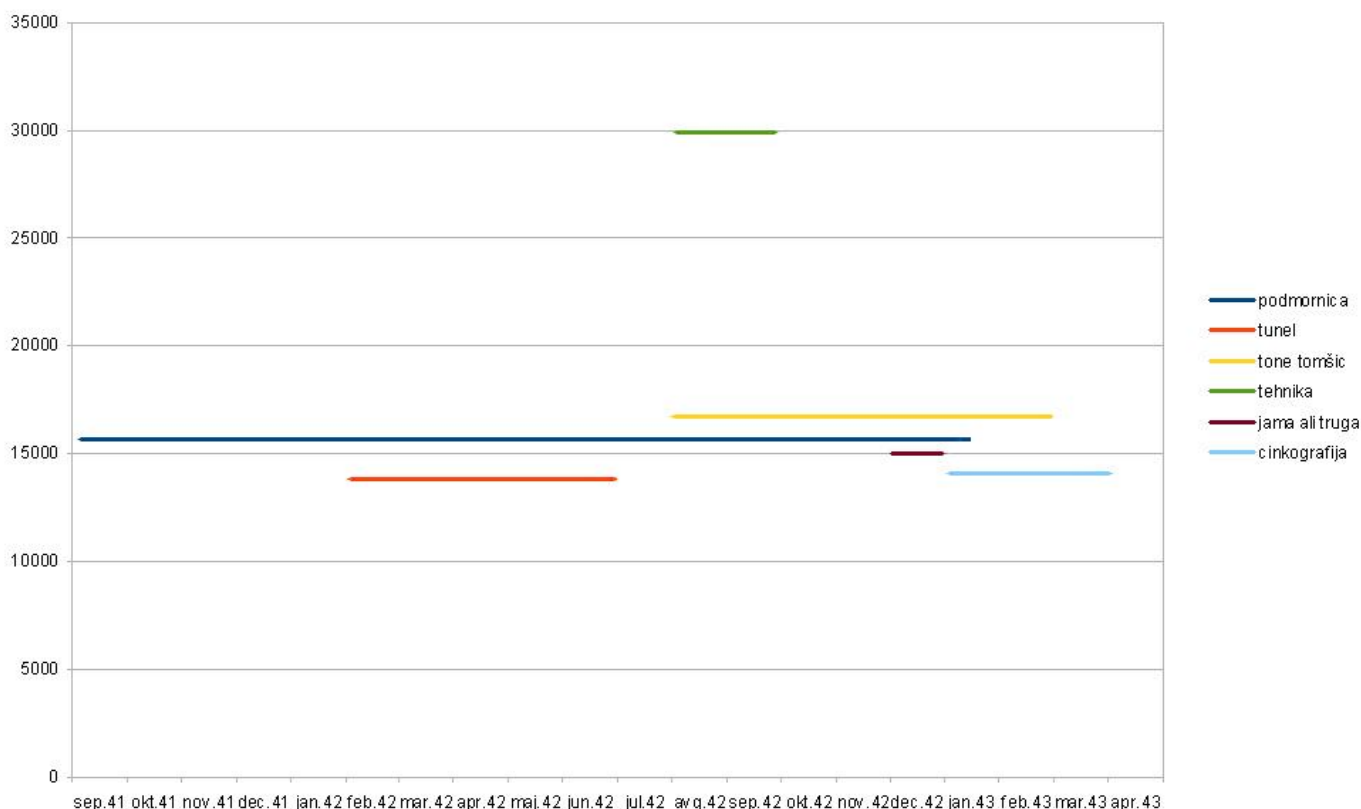
<u>Tiskarna Cinkografija</u> (januar 1943-3. april 1943)		
publikacije:	število:	vrsta:
živilske karte	3 x 1.800	obrazec
okupatorjeve obrazce	2.000	obrazec
nemške osebne izkaznice	2.000	izkaznice
Parole	5.000	letak
Letake	30.000	letak

3.4.1 Grafični prikaz natisnjenih publikacij

Slika 47: Število in vrsta publikacij po ilegalnih tiskarnah.

Za prvi graf sem izbral tega, ker hočem pokazati, da je bilo največ po številu natisnjenih letakov (slika 46). To nam da vedeti, da so bili letaki najlažje in najhitrejšje natisnjena publikacija za širjenje ideje boja proti okupatorju. Pri tem sem imel tudi največ težav, saj natisnjenih letakov ni nihče štel. Vendar po Jožetu Krallu, ki je napisal, da je bila ocena vseh ilegalnih tiskov ocenjena na 1.970.000 izvodov. Potem takem lahko sklepamo, da je bila večina narodnoosvobodilnega tiska v Ljubljani torej namenjena za informiranje in prepričevanje ljudi z letaki. Tisk publikacij po tiskarnah se razlikuje od ene do druge, nekatere so bile bolj usmerjene v tisk letakov, druge spet za tisk časopisov. Pri vseh je treba upoštevati tudi čas delovanja vsake tiskarne posebej, ta bo razviden v naslednjem grafu. Lahko pa že pri tem opazimo, da v vseh pogledih prednjači ilegalna Tiskarna Podmornica. Ta ima največ natisnjenih letakov in podobno število natisnjenih časopisov kot Tiskarna Toneta Tomšiča. Vendar pa je bila Tiskarna Toneta Tomšiča bolj vsesplošno razvita in je natisnila več različnih tiskovin. V ospredje prihaja tudi Tiskarna Tehnika s kratkim časom delovanja in z visokim številom natisnjenih letakov.

Slika 48: Časovni pregled in moč posamezne tiskarne.

Ta graf, kot sem že omenil, opisuje čas delovanja posamezne ilegalne tiskarne v Ljubljani (slika 47). Tu lahko ugotovimo, da je bil tisk v Ljubljani najbolj razširjen v letu 1942. Največ natisnjenih izvodov pa je nastalo v drugi polovici leta 1942. Iz grafa lahko razberemo tudi moč tiskarne. To sem naredil tako, da sem vsoto vseh izvodov posamezne tiskarne delil z meseci delovanja. Tuspet izstopa Tiskarna Tehnika, ki je delovala dva meseca in v glavnem tiskala letake. Če pogledamo nižje, pa vidimo, da je moč tiskarn glede na tiskarske stroje in čas delovanja pravilno razporejena. Na prvem mestu, če zanemarimo Tiskarno Tehnika, je tako Tiskarna Toneta Tomšiča. Ta je bila tehnično najbolj izpopolnjena in je imela tudi najboljši tiskarski stroj, ki je bil na električni motor. To pove, da je bila skozi vse mesece s tehničnega vidika najmočnejša in je ustvarila na mesec največ odtisov. Presenetljivo je na drugem mestu Tiskarna Podmornica, ki je imela enega počasnejših tiskarskih strojev. Vendar je zaradi najdaljšega časa delovanja in največjega števila odtisov tako prevzela drugo mesto. Na tretje mesto bi potem postavil kar vse preostale tiskarne, ker so vse enako pomembne in približno enako močne.

Ves čas sem se izogibal primerjavi tiskarn med seboj. Tako da še enkrat poudarim, da so prav vse odigrale svojo vlogo v pomembnem delu zgodovine in vse skupaj dosegle prvo mesto.

4. Zaključek

V nalogi sem skušal povezati več zanimivih tem. Tako sem želel ugotoviti, kdo je bil moj pradedek in s čim se je ukvarjal. Povezati sem želel staro z novim, odkriti kaj pozabljenega in dodati svoj košček k vedno bolj zanemarjeni zgodovini.

Naloga je tako postala skupek informacij, ki se navezujejo na delo ilegalnih partizanskih tiskarn v Ljubljani. Te so bile zelo pomembne, saj so prve organizirano začele obveščati in spodbujati ljudi k skupnemu upor proti okupatorju, ki je grozil slovenskibesedi. Tako so ustvarile prvo obdobje v tiskarskem smislu na Slovenskem in poleg drugih ciklostilnih delavnicah v Ljubljani zaznamovale začetek spreminjajočega se toka dogajanj v takratni zgodovini. Drugo obdobje je bilo tako posledica prvega, ki se je zelo hitro širilo po vsej Sloveniji in je bilo najmočnejše na takrat osvobojenem območju. V drugem obdobju je tako nastalo največ tiskarn in bilo natisnjenih največ publikacij. Temu primerno je bilo za drugo obdobje napisanih več knjig, razprav in člankov. Želja po iskanju manj znanega in dela mojega pradedka, ki je bil v tesni povezavi pri gradnji skoraj večine ilegalnih tiskarn v Ljubljani, je tako postala plod tega dela.

Naredil sem si zemljevid in na njem označil vse lokacije takrat delujočih ilegalnih tiskarn. Vse lokacije sem si ogledal, jih fotografiral in naključno spraševal mimoidoče ljudi. Ugotovil sem, da je večina lokacij propadla in jih v večini sploh ni več. Znanje ljudi o tiskarski dejavnosti in polpretekli zgodovini je po ugotovitvah zelo slaba. Večina za delo ilegalnih tiskarn sploh ni vedela, redki so se spomnili Podmornice. Žalosten je odnos države, ki je z ignoranco do polpretekle zgodovine tako pustila v propad večino tiskarn. Slavko Krušnik zna povedati, kako so imeli v prejšnjem sistemu bolj urejen odnos in kako so redno vozili šole na ogled Podmornice. Danes Podmornica sameva, lastnik hiše ne čuti nobene pripadnosti do zgodovinskega objekta v svoji hiši. Pri tem si želim, da bi se Podmornica in Cinkografija ohranili in restavrirali ter bili na ogled šolam in drugim ljudem, ki jim do tega dela zgodovine ni vseeno. Čez čas se bo polpretekla zgodovina prelevila v zgodovino in upam, da takrat ne bo prepozno.

Pri delu diplomske naloge je bilo izjemno zanimivo srečanje s še živečimi sodelavci ilegalnih tiskarn. Vsi z življenjem v očeh in željo po ohranitvi tega dela zgodovine povejo, da jim je škoda vseh življenj prijateljev, bi pa ta boj še enkrat ponovili. Zgodba Janeza Erbežnika je tako presenetljiva, da že skoraj meji na kakšno filmsko uspešnico. Zanimivo pri obeh intervjujih pa je njihovo prepletanje, kar nam da vedeti, da je bil krog ljudi relativno majhen – okoli 50 ljudi. Vse sodelavce sem razvrstil po tiskarnah in pri vsakem napisal tudi njegovo

funkcijo. Pregledal sem ogromno gradiva in upam, da pri naštevanju vseh sodelavcev nisem koga slučajno izpustil. V skupek vseh informacij sem vključil tudi nekaj statistike, ki služi k boljšemu razumevanju dela ilegalnih tiskarn. Tako sem ugotovil, da je letak kot tiskovina prevladoval. Ti so bili najhitrejšje natisnjeni, saj so jih lahko natisnili več hkrati in jih potem razrezali na format. Kot hitro natisnjeno sporočilo je ustvarilo velik vpliv na ljudi, ki so tako lahko čutili prisotnost tudi drugače mislečih. Pri seštevku vseh navedenih tiskovin sem prišel na številko dobrega pol milijona. To nam da vedeti, da ogromnega števila letakov, raznih trosilnih lističev nikoli ne bomo mogli prešteti. Zanimiv je tudi časovni pregled, s katerim sem potrdil, da je bilo v letu 1942 največ natisnjenih izvodov v prvem obdobju. Ugotavljal sem tudi tiskarsko moč, pri kateri sem ugotovil, da je Tiskarna Toneta Tomšiča naredila največ odtisov na mesec. Bila je tudi najbolj tehnično opremljena in ustvarila je največ kakovostnega tiska, med drugim je imela podporo cinkografije, ki je skrbela za vse ilustracije in druge dodatke.

5. Viri

¹ Cene Kranjc, Slovenske partizanske tiskarne, V borbi za svobodo, PROP. KOM. PRI IOOF ŠT. 1, Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani, osvobojeno območje 1944, str. 3.

² Jože Krall, Partizanske tiskane na Slovenskem, Ljubljana 1972, str. 44.

³ Božo Repe, Sodobna zgodovina, Zgodovina za 4. letnik gimnazij, Založba Modrijan, str. 110–174.

⁴ Kronika 20. stoletja 1940–1949, Založba Mladinska knjiga, str. 39–123.

⁵ Neil Wendrorn, 2. Svetovna vojna, Kronika XX. Stoletja, Dogodki in osebnosti, Založba Mladinska knjiga, str. 189–254.

⁶ Branko Berčič, Tiskarstvo na Slovenskem, Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 285–319.

⁷ Centralna tehnika komunistične partije Slovenije, mestni muzej Ljubljana, maj–september 1988, str. 5–49

⁸ Jože Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, Osrednje tiskarne, knjižnica NOV IN POS, Ljubljana 1972, str. 5–45.

⁹ Janez Kos, Tiskarna Podmornica, CKKPS, Ljubljana 1980, str. 12

¹⁰ Tiskarna Podmornica, Delo, Organ Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije.

¹¹ Ilegalne grafične tehnike od leta 1941 do leta 1945 v Ljubljani in okolici. Ljubljana, Krajevni odbor zveze delavcev in nameščene tiskarske industrije, 1946.

¹² Zlatko Močnik, Stoletnica grafične organizacije na slovenskem, Tiskarna Ljudske pravice, str. 51–55.

¹³ Burič Rudi: Tiskarna je bila izdana. Borec 1945, str. 434–437.

¹⁴ Anton Ožbolt, Utrinki iz Podzemlja, Založba Borec, Ljubljana 1979, str. 23–108.

¹⁵ Čarni, Ludvik: Ilegalne grafične tehnike Centralne tehnike KPS v Ljubljani. Kronika 1960 VII. 1962

¹⁶ Rastko Močnik, Partizanski tisk, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana 2004: 42–58, 60–94.

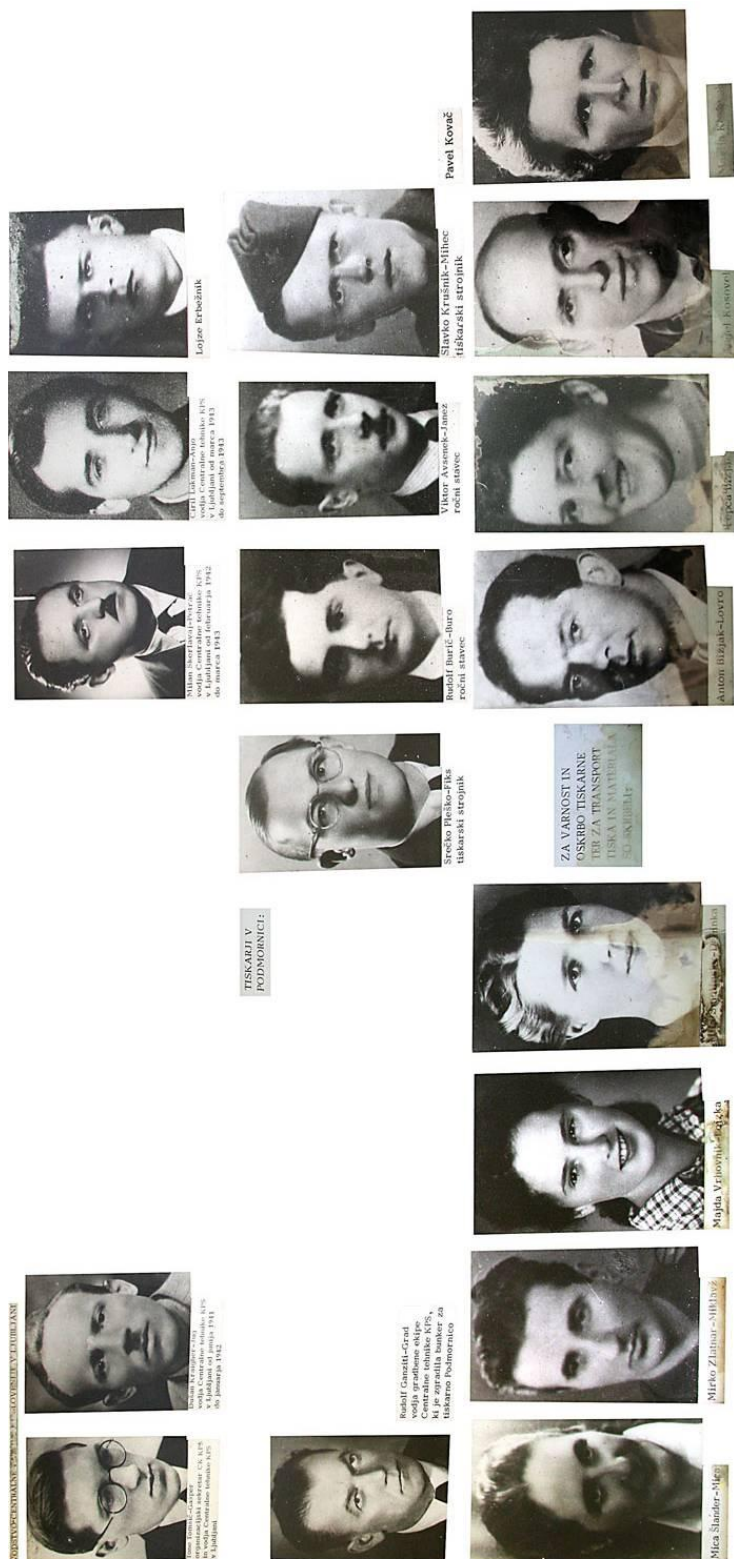
¹⁷ Močnik, Zlatko: Cinkografija v Ljubljani 1941–1945. borec 1969, str. 413–419.

¹⁸ Franc Fabec, Slovenska odporniška fotografija 1941–1945, Modrijan, Ljubljana 2005, str. 23.

Sprotna uporaba: Zdravko Klanjšček, Narodnoosvobodilna vojna na slovenskem 1941–1945, vojaški zgodovinski inštitut jugoslovanske ljudske armade, Ljubljana 1978

Priloga A

V ilegalni Tiskarni Podmornica so še vedno ohranjene v vitrini fotografije vseh sodelavcev ilegalne tiskarne. Vitrine so bile založene in nemogoče jih je bilo fotografirati, zato sem naredil več posnetkov in iz njih v istem vrstnem redu zložil kolaž fotografij.

Nekaj ohranjenih tiskovin iz ilegalne Tiskarne Podmornica. Te sem ravno tako fotografiral ter jih s pomočjo računalniških programov izrezal in obdelal.

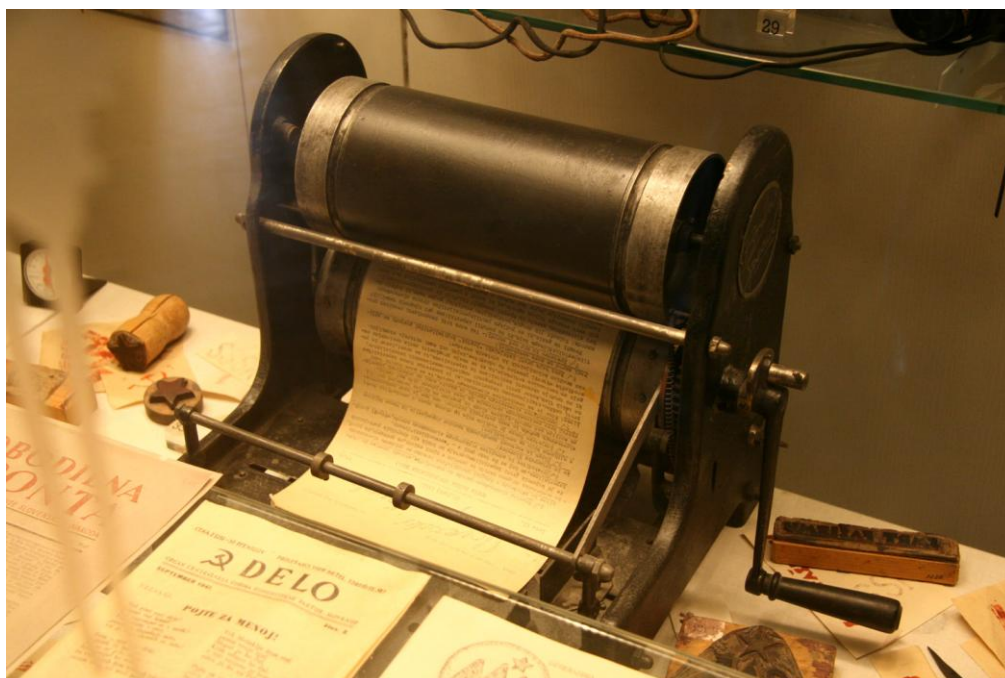
Priloga B

V Muzeju novejšje zgodovine sem fotografiral tiskarski stroj Tigel. Tigel je znamka, pod katero je nastalo več različic in formatov tiskarskega stroja. Ta je na nožni pogon in zahteva ročno vstavljanje papirja. V muzeju ne vedo, od kje je prišel in za kakšen model gre.

V Muzeju novejšje zgodovine je razstavljen tudi ciklostilni strojček. V Ljubljani je poleg 6 tiskarn delovalo še 55 ciklostilnih delavnic, ki so prav tako ogromno prispevale k ilegalnemu tisku.

Žrtve v tehnikah, internaciji in kot talci

Tomšič, Tone, organizacijski sekretar CK KPS in član KPJ

1. **Ajdišek, Alojzij**, ročni stavec, Ljubljana
2. **Artač, Janez**, litograf, Ljubljana
3. **Babnik, Rudolf**, tiskarski strojnik, Ljubljana
4. **Bajt, Franc**, ročni stavec, Ljubljana
5. **Bajt, Marko**, študent, Ljubljana
6. **Borse, Jože**, pretiskar, Ljubljana
7. **Dolhar, Jože**, bakrotiskar, Ljubljana
8. **Gomišček, Florijan**, ročni stavec, Ljubljana
9. **Gorišek, Martin - Vencel**, gradbenik, Ljubljana
10. **Hauptman, Jože**, ročni stavec, Ljubljana
11. **Kovačič, Ivan**, kemigraf, Ljubljana
12. **Lakovnik, Jože**, tisk pom. del., Celje
13. **Lakovnik, Josipina**, vlagalka, Celje
14. **Lukežič, Andrej**, tisk pom. del., Ljubljana
15. **Lukman, Bogomil**, tiskarski strojnik, Ljubljana
16. **Miklavc, Franc**, knjigovez, Ljubljana
17. **Moškon, Viktor**, korektor, Ljubljana
18. **Moškrič, Jože**, tisk pom. del., Ljubljana
19. **Polutnik, Jakob**, strojni stavec, Ljubljana
20. **Resnik, Franc**, knjigovez, Ljubljana
21. **Ropič, Branko**, ročni stavec, Ljubljana
22. **Ružič, Branko**, ročni stavec, Ljubljana
23. **Smolinski, Marija**, delavka, Ljubljana
24. **Smolnik, Maks**, ročni stavec, Ljubljana
25. **Snoj, Rudolf**, ročni stavec, Ljubljana
26. **Šarc, Janez**, tisk pom. del., Ljubljana
27. **Tekavc, Adolf**, ročni stavec, Ljubljana
28. **Dr. Tuma, Boris**, Ljubljana
29. **Ing. Tuma, Zoran**, Ljubljana
30. **Turk, Janez**, mizarski mojster, Ljubljana
31. **Vrhovnik, Majda**, študent med., Ljubljana
32. **Zadnjikar, Ivan**, tisk pom. del., Ljubljana
33. **Žerjal, Tonček**, študent Ljubljana
34. **Žitnik, Slavko**, ročni stavec, Ljubljana
35. **Žnideršič, Stane**, tisk pom. del., Ljubljana

SLAVA ŽRTVAM, PADLIM ZA SVOBODO!

.